

Vahyin Bilimsel Temellendirme İmkânı

İsmail Bulut | ORCID: 0000-0002-8588-1585

Doç. Dr. | Sorumlu Yazar | ismailbulut@hitit.edu.tr

Hitit Üniversitesi | ROR ID: 01x8m3269

İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

Çorum, Türkiye

Öz

Müslüman düşüncesinde nübüvvet ve dinin diğer alanları ile ilgili klasik söylemler 19. ve 20. yüzyıllarda Batı kaynaklı felsefi düşüncelerin baskısı sebebiyle yeni bir söylemle dilendirilmeye başlanmıştır. Batı'nın pozitif bakış açısıyla İslam'a ve özde nübüvvetle ilgili konulara yönelttiği eleştiri ve saldırıları karşısında yakın dönemdeki alimler nübüvvetin gerekliliğini ve nübüvmete duyulan ihtiyacı akli yönden ispatlamaya çalışmışlardır. Müslüman kültürde Allah'ın varlığı, evrenin ve varlıkların O'nun tarafından yaratıldığı olgusu akli delillerin yanında birçok bilimsel delille kanıtlanmaya çalışılmış olmasına karşın, nübüvvetin ve vahyin bilimsel delillerle ispatlama girişimleri ender görülen durumlardandır. Özellikle inanç konularına yönelik bilimsel temellendirme çalışması doğu kültürünün gündeminde yer almayan önemli ve cesur bir girişim olarak da görülmüştür. 19. yüzyıl Batı bilim insanlarının ve filozoflarının ruh ve benzeri konularda yaptıkları deneysel çalışmalar, hipnoz, manyetizma, dahilik, canlılar arasındaki iletişim ve içgüdü gibi konulardaki bilimsel açıklamalar, Müslüman düşünürlerin elini güçlendirmiş, vahyin bilimsel açıdan ispatlanabileceği girişimlerine sevk etmiştir. Bu çalışmada vahyin bilimsel temellendirme imkanı incelenmiştir. Batının pozitivist ve materyalist düşüncesinin maneviyata yönelik tehditkâr faaliyetlerinin özellikle İslam'a yönelik şüphe ve ithamları karşısında bir savunma refleksi olarak Yeni İlmî Kelam döneminde birçok ilmi faaliyetin üretildiği görülmektedir. Müslüman düşünürlerin Batı kültür ve bilimine karşı dönemin inanç sorunlarını çözme kapsamında vahyi faklı yorumlamaları İslâm düşüncesine yapılmış özgün katkı olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan çalışmanın kapsamı Yeni İlmî Kelam dönemi ile sınırlandırılmıştır. Araştırmada Ferid Vecdî (öl. 1954) ve onun çağdaşı bazı düşünürler çerçevesinde vahye ilişkin farklı yaklaşımları, vahyin bilimsel olarak kanıtlanma iddiaları ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Bu dönemde düşünürler vahiy olgusuna farklı yorumlar getirmişlerdir. Bu çalışmada Batı eksenli tazyiklerin Müslüman düşünürlerde oluşturduğu etkinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın ilgili dönemde vahyin sadece bu çerçevede ele alındığına dair bir iddiasının olmadığını belirtmek isteriz. Ayrıca çalışmada Kelam tarihinde duraklama ve gerileme döneminin akabinde yeni bir canlılığın gözlemlendiği Yeni İlmî Kelam döneminin fikri yapısının çeşitliliğinin ve söz konusu farklı girişimin bağlamının sergilenmesi de hedeflenmiştir. Araştırmanın sonucunda materyalist düşünürler tarafından ileri sürülen iddialara verilen cevaplarda Batılı düşünürlerin metodunun kullandığı görülmektedir. Nübüvvet, vahiy gibi birçok konuda ileri sürülen tezler, yine o tezlerin delilleriyle çürütülmeye çalışılmıştır. Bu

dönemde peygamberlere gönderilen özel vahiyden ziyade, vahyin bir olgu olarak ele alındığını ve bilimsel temellendirme gayreti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Vecdî gibi düşünürlerin vahiy türü konuların bilimsel temellendirilmesi adına genel kabul görmeyen ve hâlihazırda savunulan teoriden öteye geçmeyen görüşlere sarıldıkları ve Batı kaynaklı bilgiyi bilim olarak algılayıp zaman zaman aşırı yorumlarda buldukları görülmüştür. Nübüvvet ve vahyin bilimsel açıdan ele alınması, nübüvvet-medeniyet ilişkisine sosyolojik yaklaşım sergilenmesi, gelişen Batı kültür ve bilimine karşı İslâmi öğretilerin yeniden yorumlanması ve günün sorunlarına çözüm üretilmesi açısından bu tür girişimlerin İslâm düşüncesine yapılan özgün katkılar olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler

Kelam, Nübüvvet, Yeni İlmi-Kelam, Vahiy, İlham

Atıf Bilgisi

Bulut, İsmail. "Vahyin Bilimsel Temellendirme İmkânı". *Eskiyeni* 47 (Eylül 2022), 605-638. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1125810>

Geliş Tarihi	03 Haziran 2022
Kabul Tarihi	08 Eylül 2022
Yayın Tarihi	20 Eylül 2022
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem Çift Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli
Değerlendirme	Hakemlerin raporları, makale ile birlikte yayımlanmaktadır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397 Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Beyan	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Scientific Justification of Revelation

İsmail Bulut | ORCID: 0000-0001-7455-0249

Assoc. Prof. | Corresponding Author | ismailbulut@hitit.edu.tr

Hitit University | ROR ID: 01x8m3269

Faculty of Divinity, Department of Kalām

Çorum, Türkiye

Abstract

Classical discourses on prophethood and other fields of religion in Muslim thought began to be expressed in new forms in the 19th and 20th centuries due to the pressure of Western philosophical ideas. Recent scholars have tried to prove the necessity of prophethood and the need for it from a rational perspective against the criticism and attacks of the West and its positivistic point of view on Islam and precisely the issues related to prophethood. Even though the existence of God and the fact that He created the universe and beings have been tried to be proven with much scientific evidence in addition to rational proofs in Islamic thought, attempts to prove prophethood and revelation with scientific evidence are relatively rare. Scientific justification, especially on faith issues, has also been seen as an essential and courageous initiative that is not on the agenda of eastern culture. The experimental studies of 19th-century Western scientists and philosophers on the soul and similar subjects and their scientific explanations on issues such as hypnosis, magnetism, genius, and communication between living things and instinct strengthened the hand of Muslim scholars and led them to attempt to prove the revelation scientifically. In this study, the possibility of scientific justification of revelation has been examined. It is seen that many scientific activities were produced during the period of the New Discipline of Kalām as a defense reflex against the threatening actions of the West's positivistic and materialistic thoughts toward spirituality, especially against the suspicions and accusations against Islam. The different interpretations of the revelation by Muslim thinkers within the scope of solving the belief problems of the period against Western culture and science can be considered an original contribution to Islamic thought. In this respect, the scope of the study is limited to the period of the New Discipline of Kalām. Within this research, different approaches to revelation and claims of scientific proof of revelation are discussed and evaluated in the framework of Farīd Vajdī (d. 1954) and some of his contemporaries. In this period, different interpretations were made on the phenomenon of revelation by Muslim scholars. In this study, the effect of Western-oriented pressures on Muslim thinkers has been evaluated. Therefore, we would like to state that this study does not claim that the revelation was handled only within this framework in the relevant period. In addition, the study aims to exhibit the diversity of the intellectual structure of the New Discipline of Kalām period, in which a new vitality was observed after the discontinuance and regression period in the history of Kalām and the context of the different initiatives in question. As a result of the research, it is seen that the method of Western thinkers is used in the answers given to the claims made by

materialist scholars. The theses on subjects like prophethood and revelation were tried to be refuted with the evidence of those theses. In this period, it is understood that the concept of revelation was discussed as a phenomenon rather than a special revelation sent down to the prophets, and an effort was made to establish a scientific basis. It has been seen that thinkers like Vajdī adopted views that do not go beyond the generally accepted and currently defended theory for the scientific justification of revelation-type subjects. Also, it has been seen that they perceive Western knowledge as science and sometimes make extreme comments. Such initiatives can be considered as original contributions to Islamic thought in terms of dealing with prophethood and revelation from a scientific point of view, exhibiting a sociological approach to the relationship between prophethood and civilization, reinterpreting Islamic teachings against the developing Western culture and science, and producing solutions to contemporary problems.

Keywords

Kalām, Prophethood, New Discipline of Kalām, Revelation, Inspiration

Citation

Bulut, Ismail. "The Scientific Justification of Revelation". *Eskiyeni* 47 (September 2022), 605-638. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1125810>

Date of submission	03 June 2022
Date of acceptance	08 September 2022
Date of publication	20 September 2022
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External Double-blind + Transparent Peer Review
Review reports	The reviewers' reports and the authors' responses to the reviewers are published alongside the article. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

14 asırlık tarihi süreç içerisinde İslâm dünyası dış kaynaklı meydan okumalarla karşılaştığı bilinmektedir.¹ İlk meydan okuma sayılan Eski Yunan felsefe geleneği, İslâm kültür ve medeniyetinin canlılığı ve siyasal istikrarının sağlamlığıyla atlatılmış, bu çerçevede itikadî ve felsefi savunma mekanizmaları geliştirilerek bu meydan okumadan İslam düşüncesi güçlenerek çıkmıştır.² Müslümanların karşılaştığı bir tehdit, daha çok siyasal hâkimiyet alanına yönelik Moğol istilâsı olmuştur. Bu dönemde güçlü kurumsal yapısı sayesinde büyük maddi kayıplar verse de Müslümanlar bu tehlikenin üstesinden gelmeyi başarmıştır. Müslümanların karşılaştığı bir diğer meydan okuma ise, Batı'nın, Aydınlanma dönemi ve endüstri devriminden sonra, bilim, teknoloji, ekonomi ve askeri alanlarında gerçekleştirdiği ilerlemelerle birlikte, bazı Müslüman ülkeleri sömürgeleştirme faaliyetleri, Batılı İslâm karşıtları tarafından başlatılan saldırılar ve misyoner faaliyetlerdir. İslâm medeniyetine yönelik tehdit ve meydan okumaları 'sadme' olarak nitelendiren W. Montgomery Watt (ö. 2006) Eski Yunan medeniyetine dayanan modern Avrupa'nın İslâm dünyasına yönelik son 'sadme'yi "Helenizm'in üçüncü dalgası" olarak adlandırmaktadır.³ İlk iki sadme olumlu yöne çevrilerek atlatılırken sonuncusu Müslümanları derinden etkilemiştir. Bunun en başta gelen nedeni Müslüman toplumların bilimsel ve kültürel durumunun tehditlere cevap verecek nitelikte olmaması, eğitim sistemindeki zayıflama neticesinde katı bir medrese dogmatizmi içerisinde bulunması⁴ ve bu olumsuz durumun, Batı'daki ilim ve felsefe alanındaki gelişmelerin takip edilmesini engellemesi⁵ olarak değerlendirilebilir. Müslümanlar, yeniçağın başlarından itibaren Batı'da görülmeye başlanan yenilik hareketlerini doğru algılayıp yorumlayamamışlardır. Batı'nın 17. yüzyılda yaşamaya başladığı entelektüel ve ekonomik değişimi, Müslümanlar nispi olarak ancak on dokuzuncu yüzyılda yaşamaya başlamışlardır.⁶

Tanrı merkezli evren anlayışının yerine, insanı ve aklını merkeze alan bir bilim ve felsefe anlayışına sahip Aydınlanma geleneği⁷ dinlere yönelik eleştiriler getirmiştir. Örneğin Ernest Renan (ö. 1892), İslâm coğrafyasının geri kalmışlığını,

¹ William Montgomery Watt, *İslami Hareketler ve Modernlik*, çev. Turan Koç (İstanbul: İz Yayınları, 1997), 155-157.

² Mehmet Akgül, "Modernleşme Çağında İslam Dünyasının Değişim Süreci ve Din Alanında Yaşanan Kırılma (Bir Arka Plan Çözümlemesi)", *Makâlât* 1 (1999), 59.

³ W. Montgomery Watt, *İslamî Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelâmı, (Islamic Philosophy and Theology)*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 155.

⁴ Samiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1977), III/41-48.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (Selçuk Yayınları, 1966), 1/43.

⁶ İlyas Çelebi, "Mu'tezile'nin Klasik İslam Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2004), 13.

⁷ Akgül, "Modernleşme Çağında İslam Dünyasının Değişim Süreci ve Din Alanında Yaşanan Kırılma (Bir Arka Plan Çözümlemesi)", 60.

fikir üretmedeki yetersiz olmasını İslam dinine bağlamıştır. Ona göre bir Müslümanın kafası dar ve bir nevi çemberle kuşatılmış olduğu için bilime açık değildir. Hatta bir şey öğrenme ve fikir geliştirme yeteneğinden yoksundur. Renan, İslam'ın rasyonalizm veya bilimsellikten çok uzak olduğu için, Müslümanların doğa bilimleri ile uğraşmasını Allah ile rekabet etmekle eş değer görmüştür.⁸ Bu nedenle Renan gibi düşünürler, İslâm'ın ilerlemeye engel teşkil ettiği ve Müslümanların başarıları olan bir geçmişleri bulunmadığından dinlerinin kendilerini geliştirdiğine dair övünmelerinin gereksiz olduğunu iddia etmişlerdir. Dahası hiçbir ümit vadetmeyen, geri bıraktıran pranga ve zihinlerine vurulmuş ağır zincir olarak niteledikleri İslâm'dan kurtulmaları ve koparıp atmalarını önermişlerdir.⁹

O dönemde teolojik, epistemik, etik veya metodik olarak pozitivistin arka planının analitik bir çözümlenme ile ele alınıp değerlendirilmese¹⁰ de Batı dünyasını izlemeye ve modern akımlarla temas kurmaya çalışan bazı Müslüman aydınlar, medeniyet bakımından geri kalmışlıklarının sebebini, doğru bilimden ziyade bilimsel zihniyete sahip olmamaya bağladılar. Günün problemlerine ilişkin üretmeye çalıştıkları çözümlerde ise pozitif bilimlere özgü metot ve anlayışların benimsenmesinin uygun bir yol olduğunu düşündüler. Dolayısıyla Batı kültürü için pozitivism Aydınlanma felsefesinin sonuçlarından biri iken İslâm coğrafyası için ilerleme ve kalkınma adına bir hareket noktası sayılmıştır.¹¹ Diğer yandan, Batı'daki teknolojik ve kültürel gelişmeler, cezbedici bir etki yaratarak Müslüman toplumlar nazarında bu kültürden yararlanma potansiyeli oluşturdu. Zaten İslâmî dirilişin filizlenmesinin önemli parçalarından biri de toplumun yeniliklere karşı hazır bulunmasıdır.¹²

Müslüman toplumlar üzerindeki siyasi, sosyal, kültürel etkiler, uzun süre ilmî ve fikrî durgunluk yaşayan İslâm dünyasında bir uyanışa ve hareketliliğe sebep olmuş; bu uyanış çerçevesinde Müslüman toplumlarda farklı düşünce, yöntem ve tavırlar ortaya çıkmıştır. 19. ve 20. yüzyılda, İslâm'ı bir bütün olarak yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, Batı sömürü-

⁸ Ernest Renan, "İslâm ve Bilim", çev. Ziya İshan, *Nutuklar ve Konferanslar* (Ankara: Sakarya Basımevi, 1956), 186-202.

⁹ Renan tarafından ileri sürülen bu iddialar, İslâm dünyasında büyük tepkilere yol açtı ve peşi sıra Cemaleddin Afgâni Muhammed Abduh, Ziya Paşa, Ali Ferruh, Nâmık Kemâl, Atâullah Bâyezidof, Emîr Ali, Celâl Nuri, Reşid Rıza, Mehmet Akif gibi birçok düşünür tarafından reddiyelerle karşılık bulmuştur. Bkz. Düccane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (1996), 1-94.

¹⁰ Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994), 160.

¹¹ İlhan Kutluer, "Pozitivism", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/338.

¹² Watt, *İslami Hareketler ve Modernlik*, 77-78.

sünden, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek amacıyla modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, teklif ve çözümlerin bütünüdür. İçeren bir hareket olarak İslâmcılık¹³ düşüncesi doğmuştur.¹⁴

İslamcılık düşüncesinin temeli, Moğol istilası ile zirveye ulaşan durgunluk, kargaşa ve bozulma karşısında İslâm'ın ilk çağındaki saflık ve dinamizmini hayata iade ederek sosyal problemlere çare getirmeye çalışan Şah Veliyyullah Dehlevî'ye (ö. 1762) kadar dayanmaktadır.¹⁵ Bu hareketler, sadece Hint alt kıtasında İslâmi şuurun uyanmasına katkıda bulunmakla kalmamış, ihyacılığa olduğu kadar modernizme de ilham kaynağı olmuştur.¹⁶ Bu süreçte Cemaleddin Afgâni (ö. 1897) ve Muhammed Abduh (ö. 1905) modernizmin temsilcisi olarak görülmüştür. Abduh'tan sonra Ortadoğu'da modernleşme veya ihyacılık adına üç hareket ortaya çıktı: Bu ekolün 'Laik Batıcılık' yönünü Tâhâ Hüseyin (ö. 1973), 'selefiyecilik' yönünü Reşid Rıza (ö. 1935), 'muhafazakâr' yönünü ise Ferîd Vecdî temsil etmiştir.¹⁷ Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914), Said Halim Paşa (ö. 1921), Mehmed Akif Ersoy (ö. 1936), Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942) ve İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) gibi düşünürler tarih boyu sahip olunan temeller üzerinde sentezci bir yenileşmeyi savunmuşlardır.¹⁸ Bu düşüncenin temel doğrulama mekanizması ise vahiy-akıl uyumu ve çelişmezliğidir. Akıl ürünü Batı düşüncelerini İslâmi çerçevede yorumlamaya çalışmışlardır. Bu hareketler, Müslümanların Batı medeniyeti karşısında yaşamış oldukları durgunluğu görerek problemlere çözüm üretme ve yeni arayışlara yönelme karakterlerini taşımaktadır. Siyasi ve sosyokültürel alanda olduğu gibi dini alanda da yenilenme adına farklı din anlayışları ortaya koymuşlardır. Bu düşünürler, dini alanda reform yapılmasını zorunlu görmüşlerdir. Müslümanlar arasındaki bu dini yenileşme hareketinin temel hedefi, halk arasında kök salmış, İslâm'ın tabiatını tahrif eden birtakım fikirlerin kökünden sökülmesinin gerekliliğidir.¹⁹

¹³ Şerif Mardin'e göre İslâmcılık, 19. yüzyılda özelliklerini kazanan, Hindistan'da ve Osmanlı Devleti'nin merkezinden uzak yerlerde şekillenen, 1870'lerden sonra merkezi devlet bünyesinde etkisini gösteren bir fikrîsel akımdır. Mardin, İslâmcılığı birinci (modernist) ve ikinci (siyasal İslâm) olarak iki kategoride değerlendirmektedir. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 23.

¹⁴ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi* (İstanbul: Kitabevi, 1997), 16.

¹⁵ İsmail Bulut, *Şah Veliyyullah Dehlevî'nin Kelami Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 7-8.

¹⁶ Hayrettin Karaman, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 534-535; Mehmet Erdoğan, "İmam Şah Veliyyullah Dihlevî", *Huccetullâhi'l-bâliğa* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), ixix.

¹⁷ Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 192.

¹⁸ M. Sait Özervarlı, "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?" (Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 665.

¹⁹ Muhammd Zaki Badawi, *The Reformers of Egypt: A Critique of al-Afghani, Abduh and Ridha* (Slough: The Open Press, 1978), 4; Mazharuddin Sıddıkî, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce* (İstanbul: Derghah Yayınları, 1990), 13.

Müslüman düşünürler, materyalist felsefenin ortaya attığı şüphelere karşı İslâm'ı savunmada İslâm dininin evrenselliği ve İslâm medeniyetinin Batı medeniyetinden üstün olduğu tezini kullanmışlardır. Dünyanın ıslahı ve insanlığın yüceliğine götüren tüm erdemlerin, İslâm'da bulunduğu ancak bu gerçeğin üzerinin yorumlar ve hurafelerle kaplandığı, bu açık hakikatin örtüsünün ancak ikna edici, bilime dayalı tezlerle kaldırılabileceği savunulmuştur. Batıdan gelen İslâm'a yönelik şüphelere karşı ancak sağlam delillerle ortaya konulmuş düşüncelerle savunmanın mümkün olduğu dile getirilmiştir.²⁰

Batı medeniyetinin üstünlüğü karşısında 19. yüzyılda bir tür kimlik bunalımı içinde bulunan Müslümanların bu durumdan kurtulmak için mevcut din anlayışında bir 'yenilik' olması gerektiği düşüncesinin genel olarak kabul edildiği söylenebilir. Yenilik düşüncesinin temelinde aklın ve bilimin üstün görülmesi, dini meselelerin akıl ve bilim ışığında ele alınması ön plana çıkmaktadır. Çünkü madeci ve pozitivist düşünce taraftarlarının ortak noktaları, görünen varlık dünyasının akli bir yorumunun ötesinde başka bir tutkularının olmamasıdır.²¹

Batı'da felsefe ve düşüncede meydana gelen gelişmeler, Kur'an ayetlerinin geleneksel yorum tarzından farklı yorumlanmasına da etki etmiştir. Müslüman aydınların batının bilimsel üstünlüğüne karşı İslâm'ın bilimle uyumlu olduğu, bilime önem verdiği, akıl nakil ile çelişmediği, pozitif bilimlerin elde ettiği sonuçların Kur'an tarafından da işaret edildiği ileri sürülmüştür. Bu düşüncelere paralel olarak Kur'an metnini bilimsel veriler doğrultusunda yorumlama ve anlama meyli yaygınlaşmıştır.²² Bu eğilim, doğa bilimlerine ait terimlerin, Kur'an ayetlerinde var olduğunu kabul eden, değişik bilim ve felsefi görüşleri ondan çıkarmaya çalışan bilimsel veya fenni tefsir ekolu olarak adlandırılmıştır.²³

Toplumsal değişim ve yenileşme düşüncesi kapsamında dini düşüncenin yenilenmesi Yeni İlmî Kelâm döneminde önemli bir gündem oluşturmuştur. Dini öğretinin başta gelen temsilcisi Hz. Peygamber olması nedeniyle nübüvvet ve buna bağlı konulara yöneltilen Batı kaynaklı eleştirilere karşı Müslüman düşünürler dini olguları savunma adına zamanın şartlarına göre yeniden yorumlama girişimlerinde bulunmuşlardır. Diğer ilahi dinler gibi İslâm dininin temelini oluşturan nübüvvet olgusunu insan ruhunun bir ihtiyacı olarak gören Şiblî Nu'mânî (ö. 1914) ve Vecdi gibi dönemin Müslüman düşünürleri, çağın ihtiyaçlarına cevap verecek bir nübüvvet anlayışının geliştirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

²⁰ Şiblî Nu'mânî, *İlm-i Kelâm-ı Cedîd*, çev. S. Muhammed Takî F. Gilânî (Tahrân: Eser Neşriyat, 1329), 201-202; Muhammed Ferîd Vecdî, *es-Sîratü'l-Muhammediyye tahte davi'l-İlmi ve'l-felsefe* (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnaniyye, 1993), 6-7; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 8.

²¹ Etienne Gilson, *Tanrı ve Felsefe*, çev. Mehmet Aydın (İzmir, 1986), 75.

²² Gezer Süleyman, *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu (Bir Zihniyet Tahlili)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009), 202.

²³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi II* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 423.

Bu meselenin, önceki âlimlerin görüşüne bağlı kalarak ve tâbi olunan mezhebin görüşleri çerçevesinde açıklanmasının çağdaş sorunlara çözüm getirmekten uzak olduğu, Batılı eleştirilere cevap vermede yetersiz olduğu kanaatindeyizler.²⁴ Bu düşünürler sayılan gerekçeler neticesinde peygamberliğin vazgeçilmez bir unsuru olan vahyin ispatına yönelik akli ve bilimsel yöntemler geliştirerek nübüvvetle ilgili ortaya atılan şüphelerin böylece ortadan kaldırılabilceğini iddia etmişlerdir. Vecdî bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Telif edilen mevcut siyer eserleri isrâiliyatla dolu, belagat ve fesahate dayanan ve betimsel bir nitelik taşımaktadır. Bundan dolayı şüpheli akılları ikna etmesi mümkün görünmemektedir. Bilimsel gerçekleri destekleyen, delile dayanan, araştırma yöntemlerini esas alan bir nübüvvet anlayışı geliştirmek artık kaçınılmazdır. Bu yüzden Hz. Peygamber’in hayatını ve inşa ettiği evrensel medeniyeti ilim ve felsefe ışığı altında yeniden yorumlamak gerekir.”²⁵

İslâm düşüncesinde vahiy, Yüce Allah’ın bütün varlıklara, yaratılış düzenine uygun davranış biçimlerini bildirme yolu ve insanlarla konuşma şeklidir. Buna göre vahiyde genel ve özel olmak üzere iki anlam alanı söz konusudur. Özel alan peygamberlerle olan, genel alan ise tüm varlıklarla olan iletişimi ifade eder. Vahyin bu iki alanı da sonuçları açısından zorunlu ve bağlayıcı olmakla birlikte içerik ve amaç açısından farklılık arz etmektedir. Bu çerçevede vahiy terim olarak, Allah’ın buyruklarını aracılı veya aracısız, gizli ve süratli bir şekilde peygamberlerine iletmesi anlamına gelmektedir.²⁶

İslami anlayışa göre vahyin kaynağı Allah’tır ve özel bir iletişim ile peygambere nakledilir. Vahiy, peygambere özel bir tecrübe olduğundan, onun mahiyeti Allah ile peygamber arasında, nübüvvetin bir sırrı olarak, peygamber olmayanlar tarafından anlaşılması mümkün olmayan bir özellik arz eder.²⁷

Kur’an’da Allah’a nispet edilen vahiy, peygamberlere gönderilenlerin yanında, canlı cansız diğer varlıklara yapılan vahiyleri²⁸ de kapsamaktadır. Çünkü Allah bütün varlıklara yaratılış düzenine uygun hareket tarzlarını vahiy ve ilham ile bildirmiştir.²⁹ Vahyin bu geniş kapsamı, peygamberler dışındaki diğer insan-

²⁴ Nu’mânî, *İlm-i Kelâm-ı Cedîd*, 119; Fazlurrahman, *İslamî Yenilenme Makaleler I* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 49; Muhammed Ferîd Vecdî, *Dâ’iretü’l-maârifî’l-karnî’l-ısrîn* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1971), IX/764.

²⁵ Vecdî, *es-Sîratü’l-Muhammediyye tahte davi’l-ilmî ve’l-felsefe*, 38.

²⁶ Celâleddîn Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut, ts.), 1/59; Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fi ulûmi’l-Kur’ân* (Mısır: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1995), 1/56.

²⁷ Abdülgaffar Aslan, *Kur’an’da Vahiy* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 277; Muhsin Demirci, “Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-V Tartışmalı İlmî Toplantı*, 2002, 79-80.

²⁸ Kur’an’da birçok varlığa vahyedildiği bildirilmektedir: Yer ve gökyüzü (Fussilet, 41/11,12), (Zilzal, 99/1-5); arı (Nahl, 16/68) bunlara örnek verilebilir.

²⁹ Aslan, *Kur’an’da Vahiy*, 277.

larda/varlıklarda ortaya çıkan ilham gibi olağanüstü durumların vahiy çerçevesinde ele alınmasına neden olmuştur.

Vahyin bu çeşitli anlamları arasındaki ortak nokta, bir manayı diğerine söz söylemeden aktarmak veya başkaları tarafından duyulmayacak bir sesle gizlice söylemektir. Bundan dolayı işaret, yazı, ilham, yaratılışına uygun hareket, yazışma, hatta hayvanların iletişimleri vahyin manasına dâhil edilmiştir. Bütün bu açıklamalardan bu kelimenin dini terimdeki anlamının, sözlük anlamından çok da ayrı olmadığı görülmektedir. Nitekim cahiliye devri şairleri de vahiy bu anlamda kullanmışlardır.³⁰

Erken dönemlerinden itibaren vahyin mahiyeti konusunda farklı görüşler dile getirilmiştir. Özellikle felsefi ve tasavvufi yorumlarda keşf ve ilham gibi açılımlarla geleneksel vahiy anlayışının dışına çıkmıştır. Ancak bu yorumların kelimacılar tarafından vahiy olgusuyla bağdaşmadığı özellikle vurgulanmıştır. Son dönemde ise Fazlur Rahman (ö. 1919), Muhammed Abduh, Muhammed İkbâl (ö. 1938), Abdülkerim Süruş gibi düşünürler geleneksel anlayıştan farklı görüşleri ortaya koymuşlardır. Vahyin mahiyeti ile ilgili geleneksel hâkim görüş ve anlayış dâhil tüm görüşler sonuçta birer kanaatten ibarettir. Peşinen inanmak şartıyla, vahyin mahiyet ve keyfiyeti hakkında geleneksel kabullere aykırı görüş belirtmekte hiçbir sakınca olmasa gerekir.³¹

Ferîd Vecdî vahiy, “Akıl ve duyular olmadan Allah’ın, doğrudan ya da melek aracılığı ile veya rüya yoluyla peygamberlerin kalbine bilgiyi ilka etmesidir.”³² şeklinde tanımlamaktadır. Vecdî, vahiy ‘irfan’ olarak tanımlayan Abduh’un görüşünü benimsemekte ve vahyin imkânına vurgu yapmaktadır. Vecdî, Allah’ın seçkin kullarından istediğine vahiy göndermesinde ve gönderilen mesajın akıl tarafından idrak edilmesinde herhangi bir engel veya zorluk görmemektedir. Allah’ın, her bakımdan diğer insanlardan üstün kıldığı bir kuluna vahiy göndermesinin mümkün olduğunu kabul etmemek selim akıl için imkânsızdır. Dolayısıyla vahyin anlaşılmasında veya kabul edilmemesi ancak kişinin aklını ve duygularını zorlaması sonucunda mümkün olabilir.³³

Muhammed Abdullah Draz (ö. 1958), modern bilimin, teknolojik iletişim araçlarıyla insanların uzaktaki kimselerle iletişim kurma, bilgi edinme ve birtakım ihtiyaçlarını giderme imkânını vahiy iletişimine benzetmektedir. Bu araçları, Allah’ın melek vasıtası ile ya da vasıtasız seçkin kullarından bazılarının kalbine insanları hidayete erdiren ve hakkı ortaya koyan sözü, elçisinin dikkat ve sağ-

³⁰ Aslan, *Kur’an’da Vahiy*, 277; Demirci, “Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy”, 79-80.

³¹ Mustafa Öztürk, *Kur’an, Vahiy ve Nüzûl* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 8.

³² Vecdî, *Dâ’iretü’l-maârifî’l-karnî’l-ısrîn*, X/706; Vecdî, *es-Sîratü’l-Muhammediyye tahte davi’l-ilmi ve’l-felsefe*, 45.

³³ Vecdî, *Dâ’iretü’l-maârifî’l-karnî’l-ısrîn*, X/706-709; Muhammed Abduh, *Tevhid Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 154-157.

lamlıkla pekiştireceği biçimde onun kalbine nakşedecek tarzda yerleştirmesine örnek gösterilebileceğini ileri sürmektedir. Ona göre iletişim alanındaki buluşlar Allah'ın, kullarından dilediği birine melek vasıtasıyla ya da onun aracılığı olmaksızın vahyetmesine benzemektedir.³⁴

Draz, bilim insanlarının, kimi bilimsel ve teknolojik üretme çalışmalarında farkında olmadıkları anlarda çeşitli keşiflerin ve ruhî gerçeklerin ortaya çıkabileceğini açıkladıklarını ifade ederek bu durumun Allah'ın seçtiği bazı insanlara vahiy yoluyla ilmî keşifleri vermesinin bir göstergesi olabileceğini ileri sürmektedir.³⁵

Tarihsel süreçte İslâm inanç ilkeleri, genelde Allah'ın varlığını ispat örneğinde, vahiy, akıl ve aklî istidlâl metodu kullanılarak temellendirilmeye çalışılmıştır. 19. yüzyılda ise Batı dünyasının siyasi, felsefi ve ideolojik akımları Müslümanların inancını tehdit etmeye başlamıştır. Maneviyatı kabul etmeyen, din ve Tanrı düşüncesini reddeden materyalist ve ateist düşüncelere karşı Müslüman düşünürler tarafından, bir yandan kelâm tarihinde Allah'ın varlığını ispat için kullanılan deliller ortaya çıkarılmaya,³⁶ diğer yandan yeni akımlar dikkate alınarak inancın temellendirilmesine yönelik farklı yaklaşımlar geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Muhammed Abduh, Ferîd Vecdî, Şiblî Nu'mânî, Filibeli Ahmed Hilmi, Elmalılı M. Hamdi Yazır, A. Hamdi Akseki (ö. 1951) gibi birçok düşünürün materyalist düşünceye karşı Allah'ın varlığını kanıtlamaya yönelik eser kaleme alması, ortaya atılan iddialara cevap verme amacını taşıdığı gibi, aynı zamanda İslâm inancının temellendirilmesi gayreti olarak da değerlendirilebilir.³⁷

Bu dönemde dini söylemlerin daha çok akli metotlarla geliştirilmesi, materyalist ve pozitivist düşüncelerin ithamlarını çürütmeye yönelik olmasından kaynaklanmaktadır. Ruh ve maneviyata ilişkin deneysel verilerin ortaya konulması, maddi olandan başka hiçbir varlığı tanımayan materyalist düşüncenin yarattığı bunalım ortamından bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Böyle bir ortamda özellikle vahiy ve nübüvvet konularını bilimsel delillerle temellendirme girişiminde bulunan Vecdî'nin, önceden beri nübüvveti temellendirilmede kullanılan akli metotları bir adım öteye taşımaya çalıştığı görülmektedir.³⁸ Dolayısıyla İslâm'a yönelik ortaya atılan şüphe ve iddialara karşı akli metodun yanında bilimsel delillerin de kullanılabilmesi gündeme getirdiği söylenebilir.

³⁴ Muhammed Abdullah Draz, *en-Nebeü'l-azîm* (Riyad: Dâru Tayyibe, 2000), 93-94.

³⁵ Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Kur'an İlimleri Menâhîlu'l-İrfân Tercümesi (Menâhîlu'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân)*, çev. Halil Aldemir - Ramazan Şahan (İstanbul: Beka Yayınları, 2015), 1/122.

³⁶ M. Sait Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1998), 78.

³⁷ İsmail Bulut, *Nübüvvet Çığdaş Bir Yaklaşım Muhammed Ferid Vecdi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2021), 65.

³⁸ Bulut, *Nübüvvet Çığdaş Bir Yaklaşım Muhammed Ferid Vecdi*, 66.

1. Nübüvvete Bilimsel Yaklaşım

Müslüman kültürde Allah'ın varlığı, evrenin ve varlıkların yaratılmasına ilişkin pek çok bilimsel delil ileri sürülmesine karşın, nübüvvetin bilimsel olarak temellendirilmesi ender durumlardan biridir. Ferîd Vecdî'nin bu konuya bilimsel açıdan yaklaşması özgün bir çaba olarak değerlendirilebilir. Nitekim o, bu durumu, "Doğu kültürünün gündeminde yer almayan bu konunun bilimsel temellendirilmesi önemli bir cesarettir. Oysa nübüvvet gerçeğinin bilimsel açıdan ispatlanabilir olması, 19. yüzyıl Batı bilim insanlarının ve filozoflarının ruh ve benzeri konularda yaptıkları deneysel çalışmalar sonucu gayet mümkündür."³⁹ sözleriyle dile getirmektedir.

Nübüvveti dinin en zor meselelerinden biri olarak tanımlayan Vecdî'ye göre, günümüzde, Allah'ın varlığını, evrenin O'nun tarafından yaratıldığını ve ruh olgusunun gerçekliğini deneysel deliller ile anlamak kolay olsa da peygamberlik hakkında yeterli delil bulabilmek ve onu anlamak daha kolay değildir.⁴⁰ O, inkârcıların şüpheleri ve inananların inançlarında tatmin olmaları için peygamberlikle ilgili bilimsel delillerin ortaya konması gerektiğini vurgulamaktadır.⁴¹

Vecdî, Batı'da ruh üzerine yapılan psikolojik araştırmalar sonucu ciddi deliller elde edildiğini ve bu verilerin akademik yayınlarla bilim dünyasına sunulduğunu belirtmektedir. Ancak bu sonuçların Müslüman âlimler tarafından dikkate alınması bir yana, onları gizleyerek büyük cinayet işlediklerini ileri sürmektedir. Ona göre söz konusu âlimlerin klasik söylemlerle izah etmeye çalışmaları, nübüvvet meselelerine çözüm getirmek yerine, şüpheleri artırmakta ve İslâm düşmanlarının eleştirilerine ortam hazırlamaktadır.⁴² Dolayısıyla nübüvvet konusunda çağdaş bilimsel verileri kullanarak yeni bir nübüvvet anlayışı ortaya koymanın gereğini vurgulamaktadır. Bu kapsamda bilimsel gelişmeler karşısında dini konularda yeni fikirler geliştiremeyen Müslüman âlimleri de eleştirmekten geri durmamaktadır.

Vecdî'nin nübüvveti bilimsel temellendirme düşüncesini, nübüvvetin en temel olgusu olan vahiy üzerine inşa ettiği görülmektedir. Vecdî, evrende akıl ve duyular dışında bilginin varlığına işaret eden olgular olarak gördüğü 'ilham' ve 'dâhilik'⁴³ ile vahiy bilimsel temellendirme yoluna gitmektedir. Bunların yanında bilimsel delil olarak gördüğü delillerden bir diğeri de 'hipnoz' ve 'manyetizma'dır.⁴⁴ Vecdî, Russel Wallace (ö. 1913), William Crooks (ö. 1919) gibi araştırmacıların yaptığı

³⁹ Vecdî, *Dâ'iretü'l-maârifî'l-karnî'l-ısrîn*, IX/766.

⁴⁰ Vecdî, *Dâ'iretü'l-maârifî'l-karnî'l-ısrîn*, IX/756.

⁴¹ Vecdî, *Dâ'iretü'l-maârifî'l-karnî'l-ısrîn*, IX/756-757.

⁴² Vecdî, *Dâ'iretü'l-maârifî'l-karnî'l-ısrîn*, IX/766.

⁴³ Vecdî, *Dâ'iretü'l-maârifî'l-karnî'l-ısrîn*, IX/706; Vecdî, *es-Sîratü'l-Muhammediyye tahte davi'l-ilmî ve'l-felsefe*, 45-47.

⁴⁴ Vecdî, *Dâ'iretü'l-maârifî'l-karnî'l-ısrîn*, X/713-715; Muhammed Ferîd Vecdî, *el-İslâm dînün âmmun hâlidun* (Kahire: Dâ'iretü Maârifî'l-Karnî'l-ısrîn, 1932), 16-18.

deneysel çalışmalarda ruhun varlığının kanıtlandığını, söz konusu araştırma sonuçlarının nübüvvete delil teşkil edebileceğini ileri süren ilk düşünürdür. Ona göre ruh ve bedenden oluşan insan bedeni, sınırlı maddi âlemle irtibatı ile bulunduğu gibi ruhu da sınırsız manevi âlemle ilişkilidir. İnsan her ne kadar temel ihtiyaçlar konusunda hayvanlara benzese de ruhi açıdan idrak edilemeyecek bir âlemle irtibatlıdır. Bu durum manyetizma deneyleriyle ortaya konmuştur. Bu deliller insanın sadece maddeden ibaret olmadığını göstermektedir. Hipnoz uygulamaları ile ruhun varlığı kanıtlanmıştır. Varlığı kanıtlanan bu ruhun kendisinden üstün, 'Sonsuz bir Ruh'la bağlantılı olduğu bir gerçektir. Hipnoz esnasında birtakım bilgilerin ortaya çıkması, Hintlilerin parapsikolojik eylemleri sıradan ve basit durum olarak açıklanamaz. Dünyada hiçbir şeyin kendiliğinden olmadığı göz önüne alınırsa, bu harikulade şeylerin de kendiliğinden gerçekleşmediği anlaşılır. Sonuç olarak tüm bu gerçekler 'Yüce bir Ruh' tarafından yönlendirilmektedir. Nübüvvet iddiasını histeri hastalık olarak gören ve maddeden başka varlık tanımayan Batılı filozoflar, ruhla ilgili çalışmalardan sonra nübüvveti kabul noktasına yaklaşmışlardır.⁴⁵

Bu dönemin ortak karakteri gibi görünen, insana ait bütün bilgilere uygulanabilen metafizik düşüncelerin delili, şuurun derinleştirilmiş araştırmalarında aranmıştır. Bu dönemin birçok spiritüalist düşünürü,⁴⁶ şuurun ortaya çıktığı 'ben' ile 'ruh'u aynileştirmişlerdir. Bu dönemde psikolojinin de gittikçe daha bağımsız bir ilim haline gelmesi diğer taraftan pozitivist ve materyalist dünya görüşlerinin, kâinattaki düzeni izahta yetersiz kalması, ruh ve beden arasındaki birliği sağlayamaması, spiritüalist düşüncelere yönelimi sağlarken XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Müslüman düşünürlerde de etkisini göstermiştir.⁴⁷

Batı'da Hıristiyan din adamlarının ve kilisenin bilim karşıtı tavrı, materyalist düşüncenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böyle bir ortamda doğal olarak bilim adamlarının manevi olanı reddedip, her şeyi maddeden ibaret olarak değerlendirmelerine neden olmuştur. Bununla birlikte hastaların ruhsal şifa yöntemleriyle tedavi edilmeye başlanması, parapsikolojinin Avrupa'da temelle-

⁴⁵ Vecdî, *Dâ'iretü'l-maârifî'l-karnî'l-ısrîn*, IX/766-768.

⁴⁶ Batı'da 19. yüzyıl ortalarında R. Descartes (ö.1650), G. W. Leibniz (1646-1716) ve H. Bergson gibi düşünürlerin fikirleriyle ortaya çıkan spiritizm akımı, Türkiye'de entelektüel bir kesimin de ilgisini çekmiştir. Ruh-beden ayrılığı ve ruhun ölümsüzlüğü temeline dayanan spiritüalizm düşüncesi Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi (ö. 1914), İsmail Fennî Ertuğrul (ö. 1946), Ömer Ferit Kam (ö. 1944), Mehmet Ali Aynî (ö. 1945), İsmail Hakkı İzmirli (ö. 1949), M. Şemseddin Günaltay (ö. 1961) ve Mustafa Şekip Tunç (ö. 1958) ve Bedri Ruhselman (ö. 1960) gibi düşünürler tarafından ruhsal olayların özellikle de dini ve manevi olguların açıklanmasında argüman olarak kullanılmıştır. Neşet Toku, *Türkiye'de Spiritüalist Felsefe* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2012), 54.

⁴⁷ Zekeriyya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 198.

rinin atıldığı bir gelişme olarak görülmektedir. 1700'lü yıllarda Franz Anton Mesmer (ö. 1815), bazı hastaları normal tıbbi müdahalenin yanı sıra mıknatıslı çubuklar ve ellerini kullanarak tedavi etmeyi keşfetti. Mesmer bunu, canlıların bedenlerinden yayılan 'canlısal manyetizma' (hayvansal manyetizma) adı verilen bir güçle açıklıyordu. Mesmer'in çalışmalarını devam ettiren Marquis de Puységur (ö. 1825) bu bedensel manyetizma gücünün her insanda mevcut olduğunu iddia ederek, hastadaki inanç ve iradenin fiziksel beden üzerinde değişiklikler meydana getirdiğini ileri sürdü. Puységur kendi yöntemleriyle insandaki 'yapay uyurgezerlik'i ortaya çıkardı ve buna 'somnambulizm' adını verdi. Bu değişik bilinç halinin keşfi, daha sonra parapsikoloji ve metapsişik alanında birçok çalışma yapanlara büyük olanaklar sağlamıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru bilimin getirmiş olduğu katı materyalist anlayışa karşı tepkiler ortaya çıktı. 'İnsanı tesadüflerle oluşmuş gayet mekanik ve otomatik yapıya sahip bir varlık' olarak gören 18. ve 19. yy. bilim anlayışına karşı çıkan bu yeni yaklaşım, 'insanın üstün bir varlık ve ruhsal yönünün daha baskın olduğu'nu ileri sürdü. Aslında bu durumu 19. yy. biliminin insanı içine sürüklediği mekanik kördüğümünden çıkacak bir yol arayışı olarak da nitelendirmek mümkündür. İnsanın duyular ötesi yönlerini ve özellikle de psişik yeteneklerini laboratuvar ortamında inceleme çalışmaları parapsikolojinin bilimselleşme sürecini başlatmıştır.⁴⁸ Bu çalışmaları ve sonuçlarını yakından takip eden Vecdî, bunların vahiy ve nübüvveti bilimsel temellendirmede delil olabileceğini ileri sürmüştür.⁴⁹

2. Vahye Bilimsel Yaklaşım

Yakın dönem âlimleri pozitivist-materyalist görüşler ve bazı felsefi itirazlar karşısında vahyin imkânını ve gerekliliğini ele alma ihtiyacını duymuşlardır. Bu konuda düşüncelerini temellendirirken 'gaybî bir niteliğe sahip olan vahyin Allah tarafından seçilmiş bazı insanlara gönderilmesinin aklen mümkün olduğu' tezini kullanmışlardır. Örneğin Muhammed Abduh'a göre, zekâ derecesi ve anlayış kapasitesi açısından insanların bazılarının daha kabiliyetli olduğunu herkes kabul ettiğine göre, Allah'ın bazı insanları seçip her bakımdan üstün özellikler vererek onlara vahyini vermesi akli selime aykırılık teşkil etmez. Doğuştan temiz bir fitrata sahip peygamberler fitratlarından gelen kabiliyetle, ruh dünyaları o şekilde gelişir ki başkasının öğrenmek ve okumakla elde edemediği hakikatleri görebilir ve alabilir duruma gelirler. Nihayetinde peygamberlere Allah tarafından vahiy adı verilen ilâhî bilgiyi alarak tebliğ etme görevi verilir.⁵⁰

⁴⁸ Arıkdal, Ergün, *Ansiklopedik Metapsişik Terimler Sözlüğü* (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1989), 97-99.

⁴⁹ Vecdî, *el-İslâm dînün âmmun hâlidun*, 17.

⁵⁰ Abduh, *Tevhid Risâlesi*, 155.

Bu dönem kelâmcılarının vahyin doğruluğunu göstermek ve kabulünü sağlamak için en çok başvurdukları yöntem, İslâm vahyinin en geçerli kriter kabul edilen akli bilgiler ve bilimsel verilerle mukayesesidir. Bu konuda diğer din ve medeniyetlerle İslâm dini karşılaştırılarak İslâm'ın akılcı ve yenilikçi bir din olduğu, Allah'ın kitabı ile doğa bilimleri arasında bir çelişki olmadığı vurgulanmıştır.⁵¹ Kelâmcılar vahyin imkân ve lüzumunu savunmakla birlikte zamanlarının modern bilim ve tekniğini de göz önüne almışlar, kendilerine ulaşan bilgiler ışığında Kur'an vahyini yorumlamaya, önceki müfessir ya da kelâmcılarda rastlanmayan yeni izahlar yapmaya çalışmışlardır.⁵²

Vecdî, kelâmcıların ele aldığı bağlamdan farklı olarak, vahiy ve ilhamı materyalist düşüncenin maneviyatı inkâr etmesine karşı savunmacı bir yaklaşım tarzı içerisinde ele almaktadır. Dahası o, Batılı düşünürlerin ruh ve manevi olgularla ilgili yaptıkları deneysel çalışmalardan hareketle, vahiy ve nübüvveti 'bilimsel' olarak temellendirmeye çalışmaktadır. Ona göre, peygamberlik ve vahyin gerçekliğine dair mantıki deliller çoktur. Ancak günümüz insanının aklının bu delillerle ikna olması zordur. Manevi âlemin varlığını reddeden materyalistler, peygamberliği de efsanevi hikâye olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle nübüvvet ve vahiy meselesinde ortaya konulan şüphelere cevap vermede akli deliller yeterli değildir. Dolayısıyla nübüvveti savunmak için, bilimsel araştırma yöntemlerine uygun, ikna edici kesin deliller ortaya konulmalıdır.⁵³

Vahiy, yüce Allah'ın yalnızca peygamber olarak görevlendirdiği kullarına özgü kıldığı ruhsal bir yüceliktir. İnsanlara kesin ve yüksek evrensel varoluş gerçeklerini bildirir. Kuşkusuz bilim, aradan kuşaklar ve asırlar geçtikten sonra, bu gerçeklerin bir kısmını kavrama, bunlara egemen olan yasaları ve bu yasaların sınırlarını bilme noktasında bazı adımlar atabilir. Ancak geleneksel tecrübe ve bundan sonra ulaşılabilecek bilimsel sonuçlar dünya ve evrende bazı alanları keşfetse de bunların dışında kalan sayısız varlığın bilgisi bilimin kavrama alanı dışında kalmaya devam edecektir. Ancak pozitif bilim açısından vahiy, bilimin bugüne kadar ulaştığı düzey itibarıyla istisnaî ve benzersiz bir ruhsal olgu olduğundan, onu bilimsel yöntemlerle açıklamak mümkün görünmemektedir. Buna karşın bilimin geniş boyutlara ulaşmasına rağmen birçok ruhsal ve psikolojik olgu hala tam olarak açıklanamamaktadır. Yakın zamana kadar birçok buluş hayal ürünü ve gerçekleşmesi mümkün olmayan fanteziler olarak değerlendirilirdi. Ama günümüzde, bu hayaller somutlaşmış durumda ve dahası sıradan şeyler olarak algılanmaktadır. Bununla birlikte ruhsal ve psikolojik olgular bugün bilim adamlarının başlıca uğraşları haline gelmişlerdir. Normal hayatta bu gerçekler gözlerimizin önündeyken, elbette hayatta var olan tüm olguları bilimsel yöntemlerle

⁵¹ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul, 1341), I/14.

⁵² Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, 109.

⁵³ Vecdî, *es-Sıratü'l-Muhammediyye tahte davi'l-ilmî ve'l-felsefe*, 45-46.

açıklamaya çalışmak sonuçsuz kalmaya mahkûm olduğu gibi aynı zamanda boşa harcanmış bir emek olacaktır. Bilimin bu zamana kadar ulaştığı düzey, vahiy olgusunu maddî, bilimsel yöntemlerle açıklamak bakımından yetersiz olabilir. Ancak vahye dayanan dinlerin tarihte medeniyet inşa edecek kadar vizyona sahip olduğu da inkâr edilemez. Bunun inkâr edilmesi, bilimle bağdaşmayan ve gerçek karşıtı bir bağnazlık olarak nitelendirilebilir.⁵⁴

Yakın dönem âlimleri materyalist/pozitivist düşüncenin toplumlari derinden etkilediği bir yüzyılın sonunda daha çok vahyin imkânı konusunu ele alarak savunmak mecburiyetinde kalmışlardır. Vahyi temellendirmede, ilâhî rehberliğe duyulan ihtiyaç, Allah'ın gönderdiği bilginin genel ve sosyal gerçeklere aykırı olmadığı, bilime ve akla ters düşmediği tezini kullanmışlardır. Seyyid Ahmed Han (ö. 1898), Ferid Vecdî, Zürkânî (ö. 1948) ve Şiblî gibi alimler, bu temellendirmenin daha da ilerisine giderek "maddenin sakımı", "tabii hadiselerin değişmezliği", manyetizma, hipnoz gibi, kendi dönemlerinde bilimsel olarak görülen teorileri genel geçer hakikat şeklinde ele almışlardır. Bu anlayış, mucize gibi gaybi konulara farklı yaklaşımlarla değerlendirmeyi beraberinde getirmiştir.

Nübüvvetin olgularından vahyin temellendirilmesinde *bilimsel delil* olarak 'ilham', 'dahilik', 'hipnoz ve manyetizma kullanılmıştır.

2.1. İlham

İlham kavramı, içerdiği anlamlar yönünden oldukça kapsamlı bir terim niteliğindedir. Ruhçulara göre ilham, insan ruhunun kudreti ve liyakati oranında rehber, mürşit ve yüksek ruhi planlardan aldığı sezgi ve bilgilerdir. Bu alınanlar bazen doğrudan doğruya, bazen da dolaylı şekilde zihne ve şuur düzeyine ulaşırlar. Çoğunlukla bilinçaltına geçtikten sonra elverişli bir çabanın sonunda bilinç üstüne çıkarak ilham tarzında görünürler. Her iki durumda da ruhsal bir ilişki söz konusudur.⁵⁵

İslâmî terminolojide ilham daha çok kalpleri tasfiye edilmiş kişilere ani olarak verilen tefekkür ve istidlâl dışı bilgiler kastedilmektedir. İşte bu anlamda ilham hem peygamberler hem de bunların dışında bazı insanlar için söz konusudur. Ancak bağlayıcılık açısından her iki ilham birbirinden farklıdır.⁵⁶ Kelamda insan kalbine bazı bilgilerin ilham edilmesi mümkün görülmekle birlikte bunlar genel geçerliği bulunan kesin bilgi kaynağı teşkil etmez ve dinî alanda delil olarak kullanılamaz. İlhamın dinî alanda kullanılabilecek kesin bir bilgi kaynağı olmadığı

⁵⁴ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hız Muhammed'in Hayatı*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000), I/77-79.

⁵⁵ Arıkdal, Ergün, *Ansiklopedik Metapsişik Terimler Sözlüğü*, 77.

⁵⁶ İlhamın bilgi açısından değeri ve geçerliliği çalışmamızın kapsamı dışındadır. Bu başlıkta Yüce Allah'ın insanlara ve evrendeki varlıklara iletişim ve yönlendirme kapsamındaki ilhamının imkânını ve dahası bu ilhamın bilimsel açıdan ispatlanma durumu ele alınmıştır.

ve uyulması zorunlu bir hükmün delilini teşkil edemeyeceği, nasların yanı sıra akıl ilkelerine de uygun görünmektedir.⁵⁷ Neticede peygamber dışındaki insanlar için geçerli olan ilhamı, Müslüman kelamcılar ortaya koydukları farklılıklarıyla vahiyden kesin biçimde ayırmışlardır. Çünkü insanların dinî ve dünyevî konularda gerçeğe ulaşmaları, duyuları ve iradeleri dışında ani bir ruhî tecrübe yerine, ancak objektif bilgi kriterlerine güvenmekle mümkündür. Başka birine aktarılamayan, duyular ve akılla kontrol edilemeyen bireysel tecrübenin bir sonucu olan ilham genel geçerliliği bulunan bir olgu olarak görülmemiştir.⁵⁸

Vecdî ilhamı, “Bir eylemi yapıp yapmamasına dair Allah’ın insan akıl/zihnine gönderdiği emir.”⁵⁹ olarak tanımlamaktadır. O, vahyi ve peygamberliği, evrende akıl ve duyular dışında bilginin varlığına işaret eden olgular olarak gördüğü ilham ve dâhilik ile birlikte bilimsel temellendirme yoluna gitmektedir. Ona göre akıl için vahyin varlığı mümkündür.

Vecdî, akıldan yoksun, sınırlı idrake sahip olan hayvan ve bitki dünyasından bazı örnekler vererek, ilk yaratılışlarından itibaren mükemmel bir sistem içerisinde bu âlemde bir öğretim ve yönlendirme ile yaşamın sürdüğünü, bunun da ancak manevi bir kudretin ilham etmesiyle mümkün olabileceğini söylemektedir. Bunu şöyle bir örnekle açıklamaktadır:

İlk dönemlerden itibaren araştırmacılar, hayvanların gıda arama, yuva yapma, yumurta bırakma, yavru eğitiminde birçok işlem müşahade etmişlerdir. Hayvanlar âlemindeki bu sistemin mükemmelliğini sadece onların idraki olarak açıklamak yetersiz kalır. Örneğin kelebek, ömrünün 3. devresinde yeşil yaprağa daire şeklinde yumurtalarını bırakır. Sonraki aşamada annenin öldüğü bir dönemde yavrular yumurtadan kurtçuk halinde çıkarlar. Bu kelebeklere yeşil yaprağa yumurta bırakmasını ve yavrunun ne zaman çıkacağını öğreten kimdir? Anneleri midir? Hayır, çünkü anne yavrular çıkmadan önce ölmüştür. Akıl mı gösterdi. Hayır, çünkü onların idrakleri sınırlıdır. O halde, tüm bunlar Yüce bir Kudret’in ilhamıdır.⁶⁰

Vecdî, bitki ve hayvanlar için söz konusu olan bu ilhamın, üstün yeteneklere sahip ve yüce âlemlerle iletişimi daha güçlü olan insan için pekâlâ mümkün olabileceğini, bunun da vahiy için delil olduğunu ileri sürmektedir.⁶¹

⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “İlham”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/99.

⁵⁸ Abdülgaffar Aslan, “Kelâm’da İlhamın Bilgi Değeri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2008), 45.

⁵⁹ Vecdî, *Dâ’iretü’l-maârifü’l-karni’l-işrîn*, 8/675.

⁶⁰ Vecdî, *es-Sıratü’l-Muhammediyye tahte davi’l-İlmi ve’l-felsefe*, 45-46.

⁶¹ Vecdî’nin verdiği örneğe benzer olarak bitkilerin fizyolojik yapılarının ötesinde insanlarla olan ilişkisi, Amerika’da yapılan deneylerde ortaya konulmuştur. Bu deneylerden birinde, laboratuvar ortamında bulunan bitkilerden biri laborant tarafından kesilmiştir. Bu esnada bitkilere bağlı olan hassas cihazlar diğer bitkilerden elektrik sinyalleri almıştır. İş bununla kalmamış, laborant dışarı çıkarılmış ve bu arada başka insanlar içeri girip çıkmış cihazlarda herhangi bir kayıt gözlenmemiştir. Ama aynı laborantın tekrar içeri girmesiyle birlikte bitkilerin hepsi birden aynı elektrik

Vecdî, varlığın ruhunun kendi başına hareket etmediğini, sürekli devam eden bir ilişkiyle varlığın ruhunu düzenleyen yüce bir kudrete bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, hayvanların yaptıkları işten sonuç çıkaracak akli özellikleri olmadığı için onları doğru yöne sürükleyen bir ilham vardır. Hayvan âleminin tüm türleri ile birlikte ortaya çıkmaları ve yaşamlarındaki olağanüstü sistem akılları hayrette bırakarak insanları inanmaya zorlamaktadır.⁶²

Hayvan ve bitki dünyasındaki tüm işleyişler, genel ruhun⁶³ inayeti altında gerçekleşmektedir. Bu genel ruh, canlıların kendilerini ve türlerini korumak için onları zorunlu ilhamlara sürüklemektedir. Aynı zamanda bu ilham onların var olmalarının temel nedenidir. Ferîd Vecdî, elma tohumu örneğiyle bu ilişkiyi açıklamaktadır:

*Elma tohumunun çakıl taşından farkı yoktur. Tohum toprağa atılır orda gelişir, açığa olur, çiçek açar ve sonunda meyve verir. Tohumun toprak altında iken ve toprak üstüne çıkıştan sonra geçirdiği aşamalar, genel ruhun işleyişine bir işarettir. Canlılar âleminde kendini ve türünü devam ettirecek bir bilgi bulunmaktadır. Bu bilgi ise genel ruhtan tüm canlılara bahşedilen bir nefestir.*⁶⁴

Vecdî'nin ifade etmeye çalıştığını yapılmış bazı deneylerde gözlemlemek mümkündür. Örneğin bir deneyde biri boş diğeri 20-24 sayıdan oluşan karınca grubu yerleştirilen iki metal kutu toprağa gömülmüştür. Bir süre sonra karıncalarla dolu olan kutunun bulunduğu bölgeye karıncalardan oluşan kurtarma ekipleri gelerek toprağı kazmaya başlamışlardır. Boş kutunun yer aldığı bölgede ise herhangi bir hareketlilik gözlenmemiştir. Karıncalar üzerinde yapılan bu deney sonucu “canlılar arasında mahiyeti bilinmeyen bir iletişimin bulunduğu” tespit edilmiştir.⁶⁵ Genelde tüm canlılar arasında *duyu ötesi* denilen karmaşık bir iletişim şekliyle haberleşebildikleri belirtilmektedir.⁶⁶ Düşünüre göre, hayvanlar ve bitkilere verilen umumi ruh desteği insana da verilmiştir. İnsan kontrolü dışında gerçekleşen görme, işitme ve sindirim gibi olaylar genel ruh tarafından yönetildiği gibi, insan ruhu genel ruhtan akli bir destek de almaktadır. Temel yaşam gereksinimleri hayvana benzeyen insan, ondan farklı olarak ilham ve yönlendirme olmaksızın bu temel yaşamını akli ile sürdürür. İnsan tüm ilim ve tekniklerden

sinyalleri vermiştir. Bkz. Tahir Özakkaş, *Gerçeğin Dirilişine Kapı Hipnoz* (Kayseri: Özak Yayınları, 1993), I/12.

⁶² Vecdî, *el-İslâm dînün âmmun hâlidun*, 12-14; Muhammed Ferîd Vecdî, *min meâlimi'l-İslâmiyye* (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübniyye, 1994), 74.

⁶³ Vecdî'nin 'genel ruh' olarak Tanrı'yı ve O'nun yeryüzündeki kudret, idare ve talimini kastettiği anlaşılmaktadır.

⁶⁴ Vecdî, *el-İslâm dînün âmmun hâlidun*, 12-14; Muhammed Ferîd Vecdî, *Alâ İtlâli'l-mezhebi'l-mâddi* (Kahire: Dâiratü'l-maarif, 1931), II/14-15.

⁶⁵ Özakkaş, *Gerçeğin Dirilişine Kapı Hipnoz*, I/5,12.

⁶⁶ Michael C. Corballis, *İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi*, çev. A. Görey (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 10, 36.

soyutlanmış olarak doğar,⁶⁷ akli sayesinde, öğrenme yoluyla özünde var olan yeteneklerini geliştirir. Bu noktada vahiy, öğrenmesi ve diğer insanlara öğretmesi gerektiği şeylerin kendi saygınlığına uygun tarzda insana bahşedilen özel bir vergidir. Bu öğreti ile insan, yaşamını doğasına uygun şekilde sürdürür.⁶⁸

Vecdî ile aynı dönemde yaşayan Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî de deneysel psikolojinin elde ettiği verilerin vahye delil teşkil ettiğini ve vahyin mümkün olduğu ve onu zihinlerin algılamasına yardımcı olduğunu ileri sürmektedir. Bu çerçevede altı delil⁶⁹ ortaya koyan Zürkânî, hayvanlar âlemindeki muhteşem düzen ve işleyişi akıl ve düşünme yetisine sahip olmayan canlıların gerçekleştirmesinin imkânsız olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre dünyadaki bazı hayvanların hayret uyandıran sistemlere sahip olduklarını ve hayret veren işler gerçekleştirdiklerini gözlemlenmektedir. Bunların o hayvanlarda var olan bir düşünceden ya da basit bir içgüdüden meydana geldiğini söylemek imkânsızdır. Gözlemlerimiz bütün bunların, o hayvanlara söz konusu hayret verici işleri, inceliği ve dehayı ilham eden ve vahyeden yüce bir iradeden sâdir olduğuna kesin olarak inanmamızı mecbur kılmaktadır. Hayvanlar âlemine ilişkin bu durum, yüce ufuk ile bağlantı kurma yeteneği daha güçlü insanın, bu ufuktan bilgi almasının daha kolay olduğunu göstermektedir. Vahiy yoluyla meydana gelenlerin de bu türden olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁰

Zürkânî, bu düşüncesini karınca, bal arısı ve diğer canlıların yaptıkları çeşitli işleri ve uydukları hassas sistemi örnek göstererek⁷¹ desteklemektedir. Ona göre,

⁶⁷ “Ve sizi analarınızın karnından, hiçbir şey bilmez bir halde çıkarıp size, şükredesiniz diye iştme duyusu, görme duyusu, düşünme yetisi bahşeden Allah’tır.” Nahl, 16/78.

⁶⁸ Vecdî, *el-İslâm dînün âmmun hâlidun*, 15.

⁶⁹ Zürkânî, vahye bilimsel olarak 6 delil ileri sürmektedir: 1. Manyetizma ve hipnoz, 2. Radyo ve telefon gibi iletişim araçları, 3. Hayvan âlemindeki (ilham yoluyla oluşturulmuş) düzen, iletişim ve işleyiş, 4. Ses kaydı yapılabilen fonograf türü araçların keşfi, 5. Dâhilik, 6. Bazı insanların gösterdikleri parapsikolojik durumlar. Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur’ân*, 1/54-62.

⁷⁰ Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur’ân*, 60.

⁷¹ Fransa’daki Sourboun Üniversitesi öğretim üyelerinden Milan Edward oxhexlob hakkında şöyle demiştir: “Oxhexlob adı verilen hayvanlar tek başlarına yaşarlar. Yumurtlayınca da hemen ölürlere. Bu hayvanların yavrulan ayaksız olarak kurtçuk hâlinde çıkar. Kendilerini herhangi bir saldırgan karşı koruyamazlar. Aynı şekilde kendilerini beslemeye de güçleri yetmez. Bununla birlikte yaşanan kapalı bir ortamda tam sükûnet içinde eksiksiz bir sene yaşamayı gerektirir. Aksi takdirde bu hayvanlar helak olur. Anne ne zaman yumurtlaması gerektiğini bilir. Yumurtlama zamanı gelince bir odun parçasına yönelir, uzunlamasına onda bir oyuk kazar. Oyuk kazmayı tamamlayınca kendisi için yiyecek depolamaya koyulur. Az bir yiyecek ona bir sene boyu yeter. Depolanan yiyecek çiçek tozu ile şeker içeren bazı yapraklardan meydana gelir. Anne bu yiyecekleri oyuğun girişine yığar, ardından buraya yumurtasını bırakır. Sonra bıçkı talaşını andıran ufalanmış ağaç tozlarını getirir ve bundan bir hamur yoğurur. Bu hamuru yumurtanın üzerine tavan yapar. Ardından başka bir yiyecek getirip bu tavanın üzerine koyar. Sonra bir yumurta daha yumurtlar. Yumurtaları bitene kadar bu şekilde devam eder. En sonunda hepsini orada bırakıp can verir.” Bu zayıf haşereye akılları hayrete düşüren bu işi yapmayı kim öğretmiş olabilir? Kendisi yumurtladıktan hemen sonra ölürlen doğacak çocuklarının aciziyet ve ihtiyaç içinde bir sene

bütün mevcudatı var eden, koruyup yöneten Yüce Varlık onlara kendilerini ayakta tutacak ve kendi yararlarına olan bilgileri duyular dışında başka bir yolla vermektedir. Onlar bu duyular vasıtasıyla o bilgiye asla ulaşamazlar. Tabiat araştırmacıların İlâhî gücün en küçük haşerelere verdiği ilhamı kabul edip ardından bireysel ve sosyal hayatında bu tür ilham ve vahiylerle herkesten daha fazla ihtiyaç duyan insan türünde buna benzer bir durumun olmadığını söylemesi boş ve yanlış görüşlerden biridir.⁷²

Vecdî'nin canlıların yaşamlarındaki düzen ve işleyişe dair elde edilen deneysel verilerin vahiy için bilimsel delil teşkil ettiğini ileri sürdüğü bu durum, psikolojide *duyu ötesi algı* olarak tanımlanmaktadır. Buna göre *duyu ötesi algı*; (extrasensory perception/ESP), duyu organlarını kullanmaksızın bilgi alma, olayları görme yetisi, *normal dışı algı* olarak açıklanmaktadır. Varlığını kanıtlamaya yönelik birçok girişime rağmen, inandırıcı bulgular elde edilemeyen bu terim, gaipten haber verme, telepati ve geleceği görme gibi fenomenler için ortak bir terim olarak kullanılmaktadır.⁷³

Şiblî, telgraf ve telsiz örneğini vererek ses dalgalarının bir yerden diğerine çok hızlı bir şekilde ulaştığını, bu alandaki gelişmelerin, insan duyularının faaliyetine bir sınır tayin edilemeyeceğini söylemektedir.⁷⁴ Dolayısıyla bir insanın, duyularının, diğer insanların duyularından daha çok kuvvetli olması, onun başkaları tarafından görülmeyen şeyleri görmesi mümkündür. Bu nedenle peygambere gelen vahyin bilimsel olarak izah edilmesi imkân dâhilindedir.

Vecdî gibi düşünürlerin vahyin bilimsel olarak anlaşılabilirliği şeklindeki çabaların, dini olguların izahında akla verdikleri öncelik ve önemden kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim vahiy, mucize gibi nübüvvet olgularını tamamen gaybi alanın konusu olarak değerlendirmek, akli devreden çıkararak tümüyle imanın kapsamı içinde görmek pek mümkün gözükmemektedir. Sonuçta gaybi bir nitelik taşısa da vahiy olgusu akılla kavranmaktadır. Bu nedenle Yüce Allah'ın evrende oluşturduğu sistemdeki örneklerden hareketle, vahyin bilimsel olarak ispatlanması anlaşılır bir durum olarak görülebilir.

2.2. Dâhilik

Vahiy için kullanılan bir başka bilimsel delil de dâhiliktir. *Dâhi*, “çok zeki, olağanüstü işler başaracak kadar üstün yetenekli olan, birtakım buluş ve icatları

kalmaya gereksinimlerinin olduğunu ona kim anlatmıştır? Yumurtacılarını yumurtlamak için bütün bu zorluklarla mücadele edecek kadar kendi türüne bu denli önem verme düşüncesini onun kalbine kim yerleştirmiştir?” Zürkânî, *Kur'an İlimleri Menâhilü'l-İrfân Tercümesi (Menâhilü'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân)*, I/120.

⁷² Zürkânî, *Kur'an İlimleri Menâhilü'l-İrfân Tercümesi (Menâhilü'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân)*, I/120-121.

⁷³ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 236.

⁷⁴ Şiblî Nu'mânî, *Asr-ı Saadet (İslâm Tarihi)*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Eser Neşriyat, 1981), II/206.

gerçekleştirecek şekilde yaratıcı düşünceye ve zihin gücüne sahip olan insan” şeklinde, *dâhîlik* ise, “kendisine yaratıcı bir eser ortaya koyma olanağı veren üstün nitelikleri bulunan insanın vasfı ve büyük yaratıcı yeteneği”⁷⁵ olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte dâhîlerin daha önceki gelişmelerini konu alan araştırmalar onların genel zekâ düzeylerinin oldukça yüksek olduğunu göstermiştir. Vecdî dâhîliği, “eğitim ve araçlarla elde edilemeyen, bilimin ve aklın harikulade bir olay olarak açıkladığı, akıl ve duyu dışındaki insana verilen bir yaratıcılık olgusu” şeklinde tanımlanmaktadır. Ona göre, insanlık tarihinde taklidi mümkün olmayan üst düzeyde ilmi ve teknik gelişmeler olmuştur. Bu sıra dışı olaylar, herhangi bir hazırlık olmadan, en küçük çaba göstermeden bir anda ortaya çıkmaktadır. Kadim felsefeciler bunları ‘akıl rolünün olmadığı bir durum’ olarak, çağdaş felsefeciler ise ‘ilahi kaynaklı olağanüstü durum’ olarak değerlendirmektedir. Dâhîlik olgusu, nübüvvetin ve vahyin ispatlanmasına yardım edecek, aklın bunları kabul etmesine yaklaşıracaktır.⁷⁶

Vecdî vahyin imkânı için bilimsel temel olarak gördüğü dâhîlik olgusunu, Frederic W. H. Myers’in (ö. 1901)⁷⁷ dâhîler üzerinde yaptığı deneysel araştırmalara dayandırarak söz konusu araştırmalardan şu sonuçların çıkarılabileceğini belirtmektedir:

*Canlılarda akıl ve duyuvarın üstünde bir öğretim ve yönlendirme bulunmaktadır. Aklın yönlendirmesi olmaksızın insanlığa birtakım buluşlar getiren dâhîlik, bu öğretiy sayesinde ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda bu öğretiyi sağlayan içsel bir iletişim de bulunmaktadır.*⁷⁸

Ona göre, dâhîlerin ortaya koyduğu buluşlar, bilimin seyrini değiştirdiği gibi, nübüvvet de toplumların sosyal ve fikri dönüşümünü gerçekleştirir. Evrensel çapta dönüşüm anlamında gerçekleşen en büyük olaylar nübüvvet temellidir. İnsan hayatını derinden etkileyen nübüvvet gerçeğinin kasıtlı yalanlar ya da vehimlere dayandığı iddiası, en başta insanın değeri ile çelişen bir durum olduğu gibi aynı zamanda makul de değildir. Toplumsal hayatın ilk döneminde ve sonraki gelişim aşamalarındaki insanın en çok ihtiyaç duyduğu şey ilham iken, natüralist araştırmacıların ilhamı en basit varlıklarda kabul edip insan için onun varlığını reddetmeleri gerçekten abestir. Dolayısıyla vahiy, aklın ve bilimin kabul edeceği mümkün bir durumdur.⁷⁹

⁷⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000), 227.

⁷⁶ Vecdî, *es-Sîratü'l-Muhammediyye tahte davi'l-ilmî ve'l-felsefe*, 49-50.

⁷⁷ Frederic William Henry Myers; Paranormal fenomenleri incelemek amacıyla kurulan, Britanyalı Psikik Araştırma Derneği (SPR: Society for Psychical Research) kurucu-üyelerinden İngiliz bilim adamı. Bu alanda Human Personality and its Survival of Bodily Death (İnsanın Kişiliği ve Gövdensinin Ölümünden Sonra Yaşamaları) adlı iki ciltlik bir eserin yazarıdır. İnsan varlığının duyuvar-dışı yönlerini ve özellikle psikik yeteneklerini incelemesiyle bilinmektedir. “Meydan-Larousse” (İstanbul: Meydan Yayınları, 1990), IX/186.

⁷⁸ Vecdî, *es-Sîratü'l-Muhammediyye tahte davi'l-ilmî ve'l-felsefe*, 45-47.

⁷⁹ Vecdî, *es-Sîratü'l-Muhammediyye tahte davi'l-ilmî ve'l-felsefe*, 55.

Müslüman kültürde dâhi insanlar, manevi önderler ve büyük filozoflar ile peygamberler arasında benzerlik ve yakın ilişki kurulduğu görülmektedir. Dahası, peygamberlerle dâhiler aynı kategoride de değerlendirilmiştir. Örneğin S. Ahmed Han, insana verilen yeteneklerin güçlü hale gelmesiyle peygamber olarak anılabildiğini, peygamberlerle dâhiler arasındaki farkın, çalıştıkları ‘alan farkı’ olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁰

Zürkânî, “Fransız şair Rene’nin genellikle şiirin bir bölümünü tamamlamadan uyduğunu, sonra uyanınca şiirini tam olarak bulduğu” örneğinin ve yine Fransız şair Alfred De Musset’un (ö. 1857) “Ben hiçbir şey yapmıyorum. Sadece bana ilkâ edileni dinliyor ve naklediyorum. Sanki meçhûl bir insan benim kulağıma fısıldıyor...” örneğinin bazı bireylerde insanı alışık olan yolun dışında bilgi ve hidayet ile destekleyen bâtını ve ruhî iletişimin varlığını ispat ettiğini belirtmektedir. Ona göre bu örnekler, ilahiyat ve nübüvvet konularını yalanlandığı ve dinlerle alay etmeye varıncaya kadar şüphelerinin arttığı bir dönemde vahyi insan zihnine oldukça yaklaştırmaktadır. Oysa nübüvvet ve vahiy olgusu, insandaki fikrî ve sosyal gelişimin en büyük etkeni, âlemi değiştiren en büyük olay ve tarihin akışım çeviren en büyük hâdiselerdir. Bu büyük olayların aslı olmayan düşüncelerin veya yalanların üzerine kurulduğunu söylemek insanın değerini düşüren en büyük ayıplardan biridir.⁸¹

Dâhilik’in bir olgu olmaktan ziyade vahiyle aynı kaynaktan gelmesi nedeniyle nübüvvetle delil olarak ileri sürüldüğü görülmektedir. Çünkü ‘dâhilik’, insan aklı ve emeğinin ürünü (kesbi) bir durum olmadığı için ‘vehbi’ olanların da anlaşılmasına ve kabul edilmesine bir araç olarak görülebilir. Böylece dahiliği bilimsel delil olarak gören düşünürlerin hem bir araç olarak ‘dâhilik’e hem de bu aracın kaynağına vurgu yaptıkları söylenebilir.

2.3. Hipnoz ve Manyetizma

Vahiy için bilimsel delil olarak görülen delillerden bir diğeri de hipnoz ve manyetizmadır.

Hipnoz, bir kimsenin, başka birine telkin etmek yoluyla, geçici bir süre emrine alarak, söylediği telkinleri kabul edebilir duruma sokma halidir. Hipnoz, kişinin, dışarıdan telkinlere ve yönlendirmelere daha açık olduğu geçici, transa benzer yapay bir uyku; bir tür farklı bilinç durumudur. Normal uykuya benzese de hipnoz altındaki insanların beyin dalga şekillerinin, derin gevşeme şekillerine çok benzediği keşfedilmiştir. Teknik, temel olarak kişinin gevşemesine, yoğunlaşmasına ve dikkatini belli bir şey (çoğunlukla hipnotistin sesi) üzerinde odaklamasına dayanır. Hipnozun gücü hipnotistin özel bir gücüne veya yeteneğine bağlı değildir, asıl güç hipnotize edilen kişinin hipnoza yatkınlığında yatmaktadır.

⁸⁰ Şaban Ali Düzgün, *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 105.

⁸¹ Zürkânî, *Kur’an İlimleri Menâhîlu’l-İrfân Tercümesi (Menâhîlu’l-İrfân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân)*, 1/122.

dır. Hipnotize edilmiş olmak, kişinin öz kontrolü bırakması demek değil, aksine hipnotize olma deneyimi, hipnotistin bir eğitmen olarak özneyi davranışa yönlendirmesi sırasında bireyin yeni kontrol yolları öğrenmesine olanak tanır. Araştırmacıların ve terapistlerin kullandıkları şekliyle hipnoz, bilinç duygusunu inceleme ve değiştirme şansını verme potansiyeline sahip bir tekniktir.⁸²

1882 yılında Londra’da kurulan ve ünlü pek çok bilim insanının üye olduğu Britanya Psikik Araştırma Derneği’nde,⁸³ 45 yıl boyunca hipnoz ve manyetizma ile ilgili çok sayıda deneysel araştırma yapılmış ve raporları yayınlanmıştır. Hipnoz ve manyetizmayı bilimsel delil olarak gören düşünürlerin ileri sürdüğü fikirler bu raporlara dayandırılmaktadır.⁸⁴ Alman Franz Anton Mesmer,⁸⁵ hipnoz uygulamaları sonucunda ‘canlı manyetizma’ olarak isimlendirdiği insanda ‘içsel bir canlı’⁸⁶ bulunduğunu iddia etmiştir. Frederic Myers da insan ruhu ile ilişkili ve

⁸² Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, 364; J Richard Gerrig - G. Philip Zimbardo, *Psikolojiye Giriş Psikoloji ve Yaşam*, çev. Gamze Sart (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012), 150-151; Duane P. Schultz - Sydney Ellen, *Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 626; Özakkaş, *Gerçeğin Dirilişine Kapı Hipnoz*, I/24; Arıkdal, Ergün, *Ansiklopedik Metapsişik Terimler Sözlüğü*, 80-81; “Meydan-Larousse”, VI/103.

⁸³ Society for Psychical Research: 18 ve 19. yüzyılda, pozitif bilimin, insanı ‘tesadüflerle oluşmuş, mekanik ve otomatik yapıya sahip bir varlık’ olarak tanımlanan anlayışına karşı çıkan bilim insanları, insanın sadece fiziksel bir varlık olmadığını, aynı zamanda, görünmeyen manevi yönünün de olduğunu ortaya koymayı amaçlamışlardır. Bu dernek üyeleri bu amaçla insan varlığının duyu-dışı yönlerini ve özellikle psişik yeteneklerini incelemiş, konuyla ilgili yüzlerce vaka üzerinde gözlem yapmışlardır. Sir Oliver Lodge, William Crookes, Frederic Myers, William James, Henry Bergson, Freud, Pierre Janet ve C. G. Jung, bu derneğin üyelerindendir.

⁸⁴ Vecdî, *Dâ’iretü’l-maârifü’l-karnî’l-ısrîn*, X/713.

⁸⁵ Franz Anton Mesmer, Alman hekim, aynı zamanda mesmerizm’in kâşifi. Buluşunu kendisi magnetizm animal olarak adlandırmıştır. Mesmer gözle görülmeyip, ölçülemeyen hayat enerjisinin (bir çeşit manyetik enerji) çeşitli kanallar ile başka alanlara akışını sağlayarak hastalarını tedavi etmeye çalışmıştır. Mesmer’in bu fikirlerinin ve uygulamalarının evrimi James Braid’in 1842’de hipnozu keşfetmesini sağlamıştır. Mesmer insan vücudunun tıpkı fizikçiler tarafından kullanılan mıknatıslar gibi çalışan manyetik bir güce sahip olduğuna inanıyordu. Hayvan manyetizması hastanın manyetik seviyesi ile çevrede geçerli olan manyetik seviye arasında bir denge kurarak sinir bozukluklarını iyileştirebiliyordu. Mesmer başlangıçta hastalara mıknatıslanmış demir çubuklar tutturarak akıl hastalığını tersine çevirdiğini iddia etti. Daha sonra Mesmer tüm yapması gerekenin hastanın ellerine dokunmak veya vurmak olduğunu ve böylece kendi manyetik gücünün hastaya aktarıldığı fikrinde karar kıldı. “Meydan-Larousse”, VIII/659.

Hipnoz, bir doktor ve Paris Salpetriere’deki nöroloji kliniğinin başkanı olan Jean Martin Charcot’un (ö. 1893) çalışmalarıyla büyük bir önem kazandı. Charcot isteri hastalarını hipnoz yoluyla tedavi etti ve bir dereceye kadar da başarılı oldu. Daha önemlisi hem isterinin hem de hipnozun semptomlarını tıbbi terimlerle ifade etti. Bu durum daha önceleri kabul edilmeyen hipnozun tıp dünyası tarafından uygulanabilir olmasının önünü açtı. Schultz - Ellen, *Modern Psikoloji Tarihi*, 55-57.

⁸⁶ İnsan bedeni, tıpkı bir pil gibi elektrik üretir ve manyetik bir alana sahiptir. Canlısal manyetik güç, ısı, ışık gibi bir doğa kuvvetidir. Canlılardaki güçlerin denge halinde olması onların düzenli çalışmasını sağlar. Manyetik güç dengesi bozulan bir beden ya da organ işlevini yerine getirmekte zorluk çeker, yani hastalanır. Dengeyi kurmak için manyetik alanı kuvvetlendirici

onunla irtibat kurabilen dünyada genel bir ruhun bulunduğunu belirtmiştir. İnsanda bulunan ruhun da gücünü ve iyiliğini bu ruhani âlemden aldığını iddia etmiştir.⁸⁷ Vecdî bu iddialara dayanarak her insanda normal aklının dışında, ondan bağımsız, daha üstün ve daha kompleks bir başka akıl da bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu akıl bedeni yönlendirme, organlarını idare etme ve zararlardan koruma gibi işlevler gördüğü gibi aynı zamanda güzele meyletme, çirkin ve kötülüklerden sakınma gibi insana birtakım telkinlerde de bulunduğunu ileri sürmüştür.⁸⁸ Vecdî'ye göre, insanın ruhani boyutunun varlığı manyetizma deneyleri ile akıllarda şüphe bırakmayacak şekilde kanıtlanmıştır. İnsan bu ruhani yönüyle elde ettiği semavi bilgileri ve ilahi hakikatleri doğasına uygun hale getirir ve aklının anlayacağı biçime dönüştürür. Bu aynı zamanda insanın tekâmülünü sürdürmesinin bir göstergesidir.⁸⁹ Dolayısıyla insanın iradesi ile elde ettiği pozitif/somut bilgilerin dışında daha üstün bir bilginin varlığı, manyetizma ile deneysel olarak ortaya konulmaktadır.

ez-Zürkânî, peygamberlerin vahiy alma halinde yaşadıkları ruhsal durumlardan bazılarını, deneğin hipnoz anındaki durumuna benzetmektedir. Ona göre, vahiy anında peygamber, uykuya dalmış veya baygın düşmüş gibi bir haldedir. Bununla birlikte şiddetli sarsıntı geçirdiği ve terlediği bu psikolojik durum onun bedenine yansır. Normal insani halinden soyutlanan peygamber artık vahiy (ilahi telkin) almaya hazır bir duruma girer. Böylece kendisine verilen vahiy bir daha unutmamak üzere hafızasına nakşedilir. İnsanda normal akıldan daha üstün bir içsel aklın varlığını ortaya çıkaran yapay uykudaki kişinin durumu vahye muhatap olan peygamberin yaşadığı durumla benzerlik taşımaktadır. Hipnoz

bir enerji akımına gerek vardır. Böylece, canlılara özgü manyetik etkiyi aktarmak suretiyle hasta beden ya da organın manyetik dengesi kurulur ve bedenin kendi kendini iyileştirmesi mekanizmasına yardım edilir. Beden kendini iyileştirecek her türlü mekanizmaya sahiptir. Dışardan içeriye doğru yapılan yardım doğrudan etki etmez dolaylı bir yardım işlevini yerine getirir.

İnsan vücudu manyetik güce sahiptir. Bu gücü başka bir cisim ya da vücuda aktarabilir. Eller, gözler ve nefesimiz bu etkinin en çok aktarıldığı yerlerdir. Demirden bir mıknatısın nasıl kutupları varsa, canlı bedenlerinde de böyle bir kutupsallık vardır. Sağlıklı bir insan bedenindeki manyetik kuvvet, irade ve istek yoluyla artabilir, istek ve ilgi yoluyla başka bir yere aktarılabilir. Kendine güven duygusu bu işlemin temel unsurudur. Şefkat ve sevgi manyetik gücün tedavi edici rolünün ayrılmaz bir parçasıdır.

Manyetik tedavi bir elektriksel akımla değil, manyetik akışkanla oluşur. Bu akışkan, vücuttan etrafına yayılır, cisimden cisme geçer. Akışkan, temelde ruhsal enerjinin bir başka görünümüdür. Güçlerin dönüşümü prensibi burada da geçerlidir.

Manyetizmanın fiziksel yasaları: İnsan vücudu kutupludur, sağ taraflar pozitif, sol taraflar negatiftir. Vücutun ön tarafı pozitif, arka tarafı negatiftir. Aynı isimli kutuplar birbirlerini iterler; zıt isimli bir birbirlerini çekerler. Aynı isimli kutuplar uyarıcı zıt isimli kutuplar ise sakinleştirici niteliktedirler. Arıkdal, Ergün, *Ansiklopedik Metapsişik Terimler Sözlüğü*, 97-99.

⁸⁷ Frederic Myers, *Human Personality* (Cambridge: Longmans Press, 1903), 105.

⁸⁸ Vecdî, *el-İslâm dînun âmmun hâlidun*, 16; Vecdî, *min meâlimi'l-İslâmiyye*, 74.

⁸⁹ Vecdî, *el-İslâm dînun âmmun hâlidun*, 18.

anında bedeni cansız bir halde olmasına karşın insan, bedenin etkisiz olduğu bu durumda zihinsel faaliyetlerini sürdürmektedir. Hipnotistin sözlerini iştirir, örtü arkasındaki şeyi okuyabilir, bazı gizli şeyleri bildirebilir ve telkin almaya hazırdır. İnsanın hipnoz halindeki bu durumunun deneysel olarak kanıtlanması, benzer niteliklere sahip olan vahyin anlaşılmasını kolaylaştırdığı gibi inkâr edilmesini de imkânsız kılmaktadır.⁹⁰

Zürkânî, şahit olduğu hipnoz deneyi⁹¹ sayesinde bilimsel bir yol ile pratik olarak vahyin anlaşılmasını kolaylaştıran, bilimsel olarak da delillerin ortaya çıktığı

⁹⁰ Zürkânî, *Menâhîlu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, 1/57-59; Draz, *en-Nebeü'l-azîm*, 93-94.

⁹¹ Zürkânî deneyimlediği hipnozu şöyle anlatmaktadır: “Hipnotizmanın vahyin anlaşılmasını kolaylaştıracak deneylerinden birine Bizzat gözlerimle şahit oldum. Bu deney Müslüman Gençler Derneği'nde kültürlü büyük bir kalabalığın huzurunda herkesin görebileceği ve işitebileceği bir ortamda gerçekleştirilmişti. İnsanlar hipnotizma ve hipnotizmanın kişinin inancını ve dinini değiştirme konusunda kötü bir silah olarak kullanılabileceğini kanıtlamak hakkında önemli bir konferansa katılmak için gelmişlerdi. Nitekim bazı misyonerler bu yöntemle başvuracak kadar alçalmıştı. Sinsi düşman hicri 1351 yılında en seçkin Müslüman gençlerden birini bu şekilde dininden döndürmüştü. Bu korkunç hâdise herkes tarafından bilinmektedir ve bu hâdisenin üzerinden uzun zaman geçmemiştir. Konferansı veren kişi, hipnotizma uzmanı idi. Bu uzman deneği getirdi. Denek hocasından etkilenme özelliğine sahip bir gençti. Hoca ise onu etkileyecek güce sahipti. İlki zayıf yapıda, ikincisi ise güçlü yapıda idi. Zayıflık ve güçlülüğün çeşitli yönleri vardır. Ancak bu bölüm bunların anlatılacağı yer değildir. Hoca deneğinin gözüne derin ve etkileyici biçimde baktı. Onun üzerinde sehabât adını verdikleri bazı hareketleri gerçekleştirdi. Çok geçmeden denek uyuyan kimse gibi horlamaya başladı, rengi attı, bedeni hareketsiz hâle geldi, sıradan duyularım yitirdi. Hatta içimizden biri defalarca iğne batırdı. Onun ardından ikinci ve üçüncü kişi de ona iğne batırdı. Ama denek ne hareket etti ne de hissettiğine ve algıladığına dair küçük bir tepki verdi. İşte o zaman onun hipnotize edildiğini kesin olarak anladık. Bu arada hoca deneğin üzerinde hâkimiyet kurmaya başladı. Ona ismini sordu. Denek gerçek ismini söyleyerek haber verdi. Hoca bu ismin onun gerçek adı olmadığını söyledi ve başka bir isim uydurup ona “Senin ismin bu” dedi. Sonra kanıtlar suretinde anlaşılmayan sözler ile olumlu ve olumsuz emir kipinde ona yönlendirdiği cümleler sayesinde deneğin zihnine bu asılsız yeni ismi yerleştirmeye ve gerçek ismin izlerini silmeye başladı. Bu şekilde bu uyduruk ismi ona dayattı. Sonunda o da buna boyun eğdi ve uydu. Daha sonra hem hoca hem biz çeşitli aralıklarla ve onun gafil olduğu konuşma esnasında defalarca ona gerçek ismi ile seslendik. Bunu söz sırasında birdenbire tekrarladığımız da oldu. Ama nafile... O bize cevap vermedi. Uyduruk ismi ile ona seslendiğimiz zaman ise en küçük tereddüt yaşamadan ve duraksamadan hemen cevap verdi.

Hoca deneğe bu yeni ismin kendisinin gerçek ismi olduğunu ve bunu sürekli hatırlamasını emretti. Bu durum denek uyandıktan sonra yarım saatten fazla devam etti. Hoca deneğini uyandırdı ve konferansını tamamlamaya başladı. Biz ise deneğe gerçek ismi ile seslenmeye devam ettik. Ama o bize tepki vermedi. Diğer ismi ile seslenince bize yanıt verdi. Belirlenen yarım saatlik süre sona erdi ve denek gerçek ismini bildiği ilk hâline döndü.

Bu deney ile hoca bir insanın adı gibi ne kadar sabit olursa olsun ya da dinî inanç gibi ne kadar mukaddes olursa olsun hipnotizmanın kişinin zihin dünyasından silinmek istenen her şeyi silmede kullanılabileceğini ispat etti.

Bu hoca dini değil de ismi silmeyi şu iki nedenden dolayı tercih etmişti: Birincisi; dini yok etmek çok kötü düşmanlıktır, büyük bir suçtur. Katılımcılar bir yana konferansı verenin yapısı bile bunu kabul etmezdi. İkincisi ise; isim, kişinin zihninde dinden daha yerleşiktir. Dolayısıyla onu silmek daha çok hayret uyandırır. Buradan dinin kişinin zihin ve gönül dünyasından çıkarılmasının da-

ğını ileri sürmektedir. Hipnoz seansında gerçekleşen durum ile vahyi şöyle karşılaştırmaktadır:

Vahiy meleik açısından meleğin, Peygamber ile kurduğu bir bağlantıdır. Bu bağlantıda birinci varlık ikinci varlığa etkide bulunmakta, ikinci varlık da birinci varlıktan etkilenmektedir. Her iki durum da bu iki varlıktaki özel yetenekten kaynaklanmaktadır. Şöyle ki: Melekte verme ve etkileme gücü vardır. Çünkü o tamamen ruhanidir. Peygamber'in ise hem an ruhaniyeti hem de meleğin arınmışlığına uygun gönül ve zihin arınmışlığı sayesinde alma kabiliyeti vardır. Meleğin Peygamber'e hükmetmesi esnasında Peygamber normal durumundan sıyrılır, bunun izleri onda belirir, tamamen kendini melekten almaya verir ve aldıkları, kalbinin sayfalarına yazılmışçasına zihninde hazır hâle gelerek hafızasında aynen ezbere alınır.⁹²

Zürkânî, insanın hipnotizma vasıtasıyla bir varlığın başka bir varlığa yaptığı etkinin, Allah'ın vahiy vasıtasıyla kullarından dilediği birinin iç dünyasında etkide bulunmasına benzeterek hipnozun vahyin anlaşılmasına bilimsel bir örnek olarak göstermektedir.⁹³

Vecdî, psikolojik araştırmaların ortaya koyduğu sonuçlardan hareketle, dâhilik gibi çaba ötesi ortaya konulan harikuladelikler, hayvan ve bitkilerde bulunan ilham ve hipnoz ile ortaya çıkan insanın fizik ötesi içsel kişiliğini vahiy için bilimsel temel olarak görmektedir. Vecdî'nin yaşadığı dönem göz önüne alınırsa, materyalist akımın ortaya attığı itikadî şüphelere karşı zihni karışık insanlara klasik söylemlerle cevap vermenin pek ikna edici olamayacağı açıktır. Materyalizm baskısı altında güçlü söylemleri geliştirme aşamasında olan Müslüman toplumunda, yine Batı kaynaklı verileri kullanarak cevap vermeye çalışan Vecdî'nin pozitif bilimlerden oldukça etkilendiği, vahiy ve nübüvve pozitivist bir bakış açısıyla yaklaştığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu araştırma verilerini vahiy için temel kabul etmekle birlikte, bu verilerin Allah'ın tüm varlıklarla iletişimini, evrendeki yaratılış ve hâkimiyetini de gösterdiğini vurgulamaya çalışmıştır.

Yakın dönem âlimleri pozitivist-materyalist dünya görüşleri ve çeşitli felsefi itirazlar karşısında vahyin imkânı konusunu ağırlıklı bir şekilde ele alma ihtiyacını duymuşlardır. Burada işlenen ana tema, gaybi bir niteliğe sahip olan vahiy bilgisinde ve onun Allah tarafından seçilen bazı insanlara aktarılmasında aklen bir imkânsızlığın bulunmamasıdır. Bu dönem kelamcılarının vahyin doğruluğunu göstermek ve kabulünü sağlamak amacıyla başvurdukları yöntem, İslâm vahyinin geçerli ölçüt kabul edilen akli bilgiler ve bilimsel verilerle mukayesesinin açıklanmaya çalışılmasıdır. Bu konuda diğer din ve medeniyetlerle İslâm dini karşılaştırılarak İslâm'ın ne kadar akılcı ve yenilikçi olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁹⁴

ha kolay olduğu anlaşılır. Zürkânî, *Kur'an İlimleri Menâhîlu'l-İrfân Tercümesi (Menâhîlu'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân)*, I/117-118.

⁹² Zürkânî, *Kur'an İlimleri Menâhîlu'l-İrfân Tercümesi (Menâhîlu'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân)*, I/119.

⁹³ Zürkânî, *Kur'an İlimleri Menâhîlu'l-İrfân Tercümesi (Menâhîlu'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân)*, I/117-119.

⁹⁴ Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, 107.

Yakın dönem kelimcileri, akılcı yöntemle zamanın bilimsel verilerini vahyin anlaşılmasında kullanmışlardır. Bu durum onları zaman zaman gaybi konularda farklı teviller yapmaya yöneltmiştir. Bunun sebebi vahyin doğruluğunu ispat ya da tevil ederken, karşılaştırdıkları veya esas aldıkları ilmin niteliğini araştırmada veya ilmî nazariyelerdeki yanlışlık ve hata durumunu incelemede çok dikkatli ve titiz davranmamalarıdır. Unutulmaması gerekir ki, herhangi bir bilimsel sistemin doğuşuna etki eden ya da ilim adamının kendisinden gelen faktörler mevcuttur. Dolayısıyla bir ilmî sistemin, içinden çıktığı kültürden ve ahlâkî felsefeden bağımsız kalabilmesi ya da ondan katkı almaması imkânsızdır. O yüzden İslâm, ilmin kendisini teşvik ederken belli şartlara tâbi olan ve birtakım felsefi temellere dayanan bir bilimin veri ve nazariyeleri ile pekâlâ uyumlayabilir.

Bu bağlamda karşılaşılan bilimin tezleri dönemin âlimleri tarafından sorgulanması gerekirdi. Fakat şu da var ki bilimsel konularda ileri derecede ihtisas gerektiren bu tarz bir çalışmanın, bu âlimler için o dönemin şartlarında zor, hatta imkânsız olacağı tespiti insafli bir yaklaşım sayılmalıdır. Ayrıca bilime büyük değer verildiği, insanların her çıkan nazariyeye dört elle sarıldığı bir zamanda, söz konusu kelimcileri dönemin şartlarının haricinde tasavvur etmek yanlış olur.

Batı düşüncesinde her şeyi maddeden ibaret gören pozitivism ve materyalizm akımlarının revaçta olduğu dönemde psikoloji deneysel bir bilim haline gelmiştir. Bilimsel metotların zihinsel fenomenlere uygulanabileceği fikri hem felsefi düşünceden hem de 17. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan fizyoloji araştırmalarından miras kalmıştır.⁹⁵ Fizyolojinin deneysel metodunu ve laboratuvar araştırmalarını kendi alanına taşıyan psikoloji, 'deneysel psikoloji' olarak yeni bir boyut kazanarak, 'genel düşünce ve gözlemlere dayanan' metodunun, 'elde edilen verilerin kesinlik ifade eden gözlemlere dayanması' şeklinde geliştiği görülmektedir. Bunun yanında sinir ve ruh hastalıklarının gelişen bilimsel metotlarla tedavi edilmeye başlanması, psikiyatrinin bilimsellik özelliği kazanmasını sağlamıştır. Tüm bu etkenler, psikolojinin felsefeden ayrılarak bağımsız bir bilim olma sürecini gerçekleştirmiştir. Nitekim o dönemde psikolojinin inceleme alanı davranışlar ve tepkiler olmakla birlikte, pratikte bilinç olaylarını incelemekteydi. Bu bağlamda bilinçli, iradeli ve akıllı bir varlık olarak algılanan insanın bilinç ötesi görünmeyen yönü inceleme alanında değildi.⁹⁶

Söz konusu psikolojik anlayışa tepki olarak, 'bireyin ruhsal hayatı, büyük ölçüde ruhun bilinçli alanında değil, bilinç dışında veya bilinçaltında kalan alanında cereyan ettiğini' ileri süren bir akım olarak psikanaliz⁹⁷ ortaya çıkmıştır. Sig-

⁹⁵ Schultz - Ellen, *Modern Psikoloji Tarihi*, 27.

⁹⁶ Kerim Yavuz, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1987), 4-5.

⁹⁷ Psikanaliz: Eylemlerin, sözcüklerin, rüya ve sayıklamaların bilinç dışında bulunan öz kaynaklarına inip çatışma ve karmaşaları yüzeye, bilinç alanına çıkararak anlaşılmasız ve çözülmez gibi gözükten

mund Freud (ö. 1939) tarafından kurulan psikanalizin en önemli temsilcisi olarak Carl Gustav Jung (ö. 1961) görülmektedir. Derinlik psikolojisi olarak da adlandırılan psikanaliz, kendi derinliği ve genişliği içerisinde insanın genellikle bilinç dışında kalan veya bilinç dışından kaynaklanan ruhsal olayları ya da insanın bilinç dışı derinlikleriyle olan ilgisini araştıran bir bilim dalıdır. Buradan hareketle o ilk planda bilinç dışından veya bilinçaltından beslenen ruhsal olayları ortaya çıkarma gayesini gütmektedir.⁹⁸

Psikolojide yaşanan bu gelişmeler, materyalist düşüncenin yarattığı bunalıma bir nefes getirdiği gibi, söz konusu materyalist felsefenin iddialarına karşı cevap vermeye çalışan maneviyat savunucusu düşünürler için de bir can simidi olarak görüldüğü söylenebilir.

Canlı varlıklar ‘genel ruh’tan birer parçadır. Beden bir araç olarak ruhtan bağımsız bir durumda hiçbir şey ifade edemez. Eğer materyalistlerin dediği gibi insanda ruh denilen bir cevher bulunmayıp da mesele sırf maddiyattan ibaret bulunsaydı insan vücudunun da makina gibi, belirli ve kayıtlı bir hayatı olurdu. Ama insanda göremediğimiz bir cevher de vardır. Bu cevherin vücutla ilişkisi de vücudu işletmesi ve idare etmesi dolayısıyladır. Beyin, vücudun yöneticisidir. Fakat beyin, madde olmak bakımından bir parmaktan, bir tırnaktan farkı yoktur. Onun diğer organlardan üstünlüğü işletme özelliğidir. Hiçbir suretle görülmeyen ve tutulmayan bu işletme gücü ruh olarak adlandırılmaktadır. Sonuçta madde ve ruh aynı bir şeyin birbirinden ayrılmaz iki yüzüdür. Bu nedenle materyalistlerle spiritüalistler bir ortamda birleşmek zorundadırlar. Çünkü varlık birdir.⁹⁹

Psikolojik verilere göre, insanın zihinsel hayatı yalnız normal bilinç ve görünüştünden ibaret değildir. Bu bilincin ötesinde bilinçaltı denilen gizli bir bilinç, bir akıl, bir zihin vardır. Normal bilinç, bir gerçeği görünen duyular aracılığıyla ve delillendirme yoluyla bildiği halde, gizli bilinç, onu göz ve kulak gibi duyulara ve düşünmeye muhtaç olmaksızın, doğrudan doğruya idrak eder ve bu yolla bilgiye ulaşır. Bunun dini çerçevede karşılığı ise keşif ve ilham olarak adlandırılmaktadır. Gizli bilincin faaliyet göstermeye başlaması normal bilincin etkinliğini devre dışı bırakmasını sağlayabilir. Bir kimsenin gizli bilinci, hipnoz ve telkinle yönlendirildiğinde, normal şartlarda başaramadığı bazı şeyleri yerine getirebilir. Bu halde bulunan bir kimseye, meselâ on iki yaşında bir çocuk olduğu telkin edilecek olsa, o kimse derhal o yaştaki tavrını alarak, çocuk gibi söyler ve o zamanda yaptığı şeyleri tekrar eder. Zihnî hesapta, güzel

sorunları aydınlatma ve sağaltım yöntemidir. O. A. Gürün, “Psikoloji Sözlüğü” (İstanbul: İnkılap Kitabevi, ts.), 118-119.

⁹⁸ Yavuz, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, 6-7.

⁹⁹ Bkz. Cavit Sunar, “Madde ve Ruh Hakkında Birkaç Söz”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1975), 41.

sanatlarda bazen ortaya çıkan olağanüstü eserlerin kaynağı bu gizli bilinçtir. Hayvanlarda görülen akıllara hayret veren sanatlara ve benzeri işler İslâm âlimleri tarafından ilham veya fitri ilham olarak adlandırıldığı gibi, bilim insanları bunlara içgüdü adını vermekte ve kalıtsal yolla türlere intikal eden birikmiş tecrübeler neticesi olarak görmektedirler. Son zamanlarda bunların kaynağının da gizli bilinç olduğu anlaşılmıştır.¹⁰⁰

Ancak peygamberlerde gerçekleşen vahiy ve gaybi haberler gibi, ruhanî ve kutsal durumlar medyumlarda görülen garip olaylara asla kıyaslanamaz. Medyumların kendilerinde ortaya çıkan olaylar her insanda görülebilecek normal, sıradan hadiseler ve bazı sözlerden ibarettir. Oysa peygamberlere gönderilen vahiyler insanüstü bir niteliğe sahiptir. Çünkü vahiy ve ilhamın kaynağı ilâhîdir ve aracı olarak bunu bir melek getirmektedir.¹⁰¹

Günümüzde hayatın ayrılmaz bir parçası olan telefon, telsiz ve uydular arası haberleşme teknikleriyle insanlar dilediği anda en uzak mesafelerle dahi iletişim kurabilmekte, radyo ve televizyon sayesinde de hem sesli hem de görüntülü olarak bilgi alabilmektedir. İnsan aklının keşfettiği bu teknolojik harikalar, küllî akla sahip olan Yaratıcının kullarından istediğine gönderdiği vahyin anlaşılmasına ve kabul edilmesine yardımcı olabilir. Ayrıca teknolojik ve iletişim araçları, ses ve görüntüleri kaydedip uzun zaman muhafaza edebilmektedir. Dolayısıyla bu durum Yüce Allah'ın melekler aracılığıyla ya da vasitasız bir şekilde peygamberlerinin kalplerine mukaddes kelâmını kaydetmesinin mümkün olabileceği hususunda insana bir fikir verebilir.¹⁰²

Gök cisimleri sayesinde insanlara gelecekleriyle ilgili yorum yapma imkânı sağlayan astroloji, kişilerin eşya üzerinde fizikî etkiler meydana getirmesini konu edinen parapsikoloji, fertlere, ruhlarla ilişki kurarak onlardan bilgi alma yollarını gösteren spiritizm gibi bilimler ve kişileri trans haline geçirerek onlara telkinde bulunmayı mümkün kılan hipnoz ve telepati gibi olaylar, görünen âlem dışında fizikötesi bir âlemin varlığı konusunda insana bir fikir vermektedir. Ancak tüm bunların vahiy olgusunu kanıtladığını söylemek zorlama bir durum olarak görülmektedir. Pozitivist ve materyalist düşüncelere karşı dini savunma uğraşında olan alimlerin nübüvvet ve vahye yönelik iddialara karşı söylem geliştirmeye çalıştığı bir gerçektir. Manevi olguları inkâr eden bir düşüncenin manevi delilleri kabul etmesi de düşünülemez. Yaşadıkları devrin bilimsel ve sosyokültürel yapısı göz önüne alındığında bu dönem düşünürlerin nübüvvete dair ortaya koyduğu görüşlerinin anlaşılabilir olduğu söylenebilir.

¹⁰⁰ İsmail Fenni Ertuğrul, *Hakikat Nurları* (İstanbul, 1949), 336-338.

¹⁰¹ Ertuğrul, *Hakikat Nurları*, 339.

¹⁰² Zürkânî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, I/69-70.

Sonuç

18. ve 19. yüzyıllarda Batı'da bilimsel ve kültürel gelişmelerin etkin bir baskı oluşturması nedeniyle, Müslüman düşünürler, zirveye ulaşmış bir medeniyet tecrübesine sahip manevi birikimlerini yeniden canlandırma çabası içerisine girmişlerdir. Çağın sorunlarına İslâm'ın temel prensiplerinden hareket ederek çözüm bulma gayreti olarak nitelendirilebilecek bu girişimler bir dönüşüm programı, bir toplumsal seferberlik ilanı olarak da değerlendirilebilir. Müslümanlar, ilkeleri Allah tarafından vahyedilmiş din ile ilkeleri insan tarafından konulmuş bir yöntem ve kanunları bilim tarafından keşfedilmiş olan modern oluşumların arasını telif etmeye çalışmışlardır.

Batı'nın bilimsel alanda gelişmesiyle beraber materyalist düşüncenin ortaya attığı şüpheler Müslümanları da etkisi altına almıştır. Ferîd Vecdî gibi düşünürler, Batılı düşünürlerin metodunu kullanarak nübüvvet, vahiy gibi birçok konuda ileri sürülen tezleri, yine o tezlerin delilleriyle çürütmeye çalışmışlardır. Peygamberliğin gerçekliği ve vahyin imkânına dair akli delillerin yanında yaşadıkları dönemde deneysel kanıtlara önem verildiğini dikkate alarak, nübüvvet ve vahyin bilimsel yoldan da kanıtlanabilir olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nitekim bitki ve hayvanların döllenme, yetiştirme ve neslini sürdürme gibi işlevlerinin ilhamla gerçekleştiğini belirterek, bunu vahiy için bilimsel bir delil olarak değerlendirmiştir. Yine deha örneğinde olduğu gibi, insanlar içinde yüksek ruhî melekeye sahip olanlara ilham yoluyla bilgilerin geldiğini psikoloji bilimi ortaya koymuştur. Aynı şekilde, hipnoz uygulamalarında akıl ve duyuların dışında hipnotize edilen kişilerin bazı bilgilere eriştikleri gözlemlenmiştir. Özel bilgilerin kaynağının madde ötesi âlem olarak gören düşünürler, bu tür durumları insanlar arasında Allah'tan vahiy almaya elverişli olan yüksek ruhî mertebeye sahip bir zümrenin bulunabileceğini ve bunların da nebi veya resul diye adlandırılan şahsiyetlerden oluştuğunu gösteren hissi delil olarak değerlendirmişlerdir.

Dönemin alimlerinin bilimsel temellendirme gayreti içerisinde buldukları vahyin peygamberlere gönderilen özel vahiyden ziyade, bir olgu olarak ele alınan vahiy olduğunu özellikle belirtmek gerekir.

Nübüvvet olgusuna genel yaklaşım çerçevesinde vahiy olgusu gibi mucizelerin de bilimsel olarak açıklanabileceği ileri sürülmüştür. Dünyanın güneş etrafında dönmesi ve parapsikolojik olaylarla insan bedeninin farklı mekânlara gitmesini delil getirerek mucizeyi bilimsel olarak anlaşılabilir görülmüştür. O dönemin düşünürlerinde görülen bu anlayış üzerinde pozitif bilimlerin etkisi olduğu söylenebilir. Zaten pek çok modernist, Allah'ın gelişigüzel müdahale etmediği, birtakım yasalarla düzenlediği evrende, sebep-sonuç ilişkisinin varlığını benimsemişlerdir. Mucizelere de bu ilişki çerçevesinde baktıkları görülmektedir. Nitekim İsmail Fenni Ertuğrul, Dozy'nin İslam'a ve Hz. Peygamber'e yönelik eleştirilerine cevap verirken mucize savunusunda telepati örneğini gerekçe sunmak-

tadır. Ona göre insanların beyninde telepati denilen ruhi hadise meydana gelmektedir. Bu durum Batı bilim insanları tarafından kabul edilmiş psikolojik bir olgudur. Dolayısıyla insanlardaki psikolojik durumların kabul edilmesi benzerlik arz eden mucize gibi dini olguların da varlığını kabulde tereddüde mahal bırakmaz.¹⁰³

Vahiy, peygamberlik ve mucize gibi olguları Batı kaynaklı bilimsel verilerle ispatlamaya çalışan alimlerin, zamanındaki materyalist düşüncenin baskısı altında bir çıkış yolu arama sonucunda eleştirilere cevap verme çabası şeklinde değerlendirilebilir. Ancak dışarıdan gelen bir kültürün sisteme uyum sağlaması ne kadar mümkün olabilir? Dinin temel olguları konusunda modern bilimden yararlanmada kantarın topuzunun kaçırılmamasına dikkat edilmesi gereken bir durumdur. Vecdî gibi düşünürlerin bu konularda teori halinden kanıtlanmış durumuna geçmemiş görüşlere sahip çıktıkları ve Batı kaynaklı bilgiyi ilim olarak algılayıp zaman zaman aşırı yorumlarda buldukları görülmektedir. Kimi zaman pozitivist ve determinist yönlerini sorgulamadan ulaştıkları teorileri ve bulguları genel geçer doğrular olarak değerlendirmiştir. Sonuçta pozitivist bilim anlayışının etkisiyle gayb âlemi ile ilgili meseleleri duyular dünyasının kalıplarıyla izah etme yoluna gitmişlerdir. Yenilik arayışı içindeki düşünürlerin modernite sürecinde bilimsel olarak gördüğü verileri sorgulamaları beklenebilir. Ancak o dönemde insanların bilime büyük değer verildiği, adeta kutsandığı ve her yeni teorinin peşinen kabul edildiği bir zamanda 19. yüzyıl şartlarında yaşadıkları göz önünde bulundurulmalıdır.

Nübüvvet ve vahyin bilimsel açıdan ele alınması, nübüvvete psikolojik ve sosyolojik yaklaşım, dini öğretilerin hurafelerden ayklanarak asli halinin korunması üzerinde ısrarla durmaları, dini düşüncenin yenileşme ihtiyacına vurgu yapmaları, gelişen Batı kültür ve bilimine karşı İslâmî öğretileri yeniden yorumlamaya çalışmaları ve günün sorunlarını çözmeye gayret etmeleri, açısından Vecdî gibi düşünürlerin ürettikleri değerlerin İslâm düşüncesine özgün katkı olarak görülebilir.

Yüce Allah'ın evreni yaratması, varlıklarla iletişimi ve insanın dünyadaki ideal yaşamı için iletmiş vahiy konusu ittifakla kabul edilmiş olmakla birlikte vahyin niceliği konusunda farklı yaklaşımlar sergilenmiştir. Bu yaklaşımlarda tarihsel tecrübe, güncel bilimsel ve teknolojik gelişmelerden yararlanılarak yeniden yorumlamaya çalışılmıştır. Günümüzde de transhümanizm, yapay zekâ, genlere müdahale gibi bir açıdan dini boyutu ilgilendiren bilimsel gelişmeler birtakım etik sorunları meydana getirmektedir. Bunlara yönelik çözüm üretmede diğer bilimlerin verilerini dikkate alarak disiplinler arası çalışmalar yapılmasının önemini göstermektedir. Sonuçta dini olguların köklü geçmişi bulunsa da insa-

¹⁰³ İsmail Fenni Ertuğrul, *Kitâb-ı izâle-i şukûk* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017), 127.

nın yaşadığı dönemin şartları ve insanın anlam arayışı bu olgulara farklı yaklaşımlarını beraberinde getireceği söylenebilir.

Kaynakça | References

- Abduh, Muhammed. *Tevhid Risâlesi*. çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Akgül, Mehmet. “Modernleşme Çağında İslam Dünyasının Değişim Süreci ve Din Alanında Yaşanan Kırılma (Bir Arka Plan Çözümlemesi)”. *Makâlât* 1 (1999), 59-69.
- Arıkdal, Ergün. *Ansiklopedik Metafizik Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1989.
- Aslan, Abdülgaffar. “Kelâm’da İlhamın Bilgi Değeri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (2008), 25-45.
- Aslan, Abdülgaffar. *Kur’an’da Vahiy*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Ayverdi, Samiha. *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1977.
- Badawi, Muhammd Zaki. *The Reformers of Egypt: A Critique of al-Afghani, Abduh and Ridha*. Slough: The Open Press, 1978.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Bulut, İsmail. *Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım Muhammed Ferid Vecdi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Bulut, İsmail. *Şah Veliyyullah Dehlevî’nin Kelami Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi II*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Corballis, Michael C. *İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi*. çev. A. Görey. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Cündioğlu, Düccane. “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (1996), 1-94.
- Çelebi, İlyas. “Mu’tezile’nin Klasik İslam Düşüncesindeki Yeri ve Modern Döneme Etkileri”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2004).
- Demirci, Muhsin. “Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy”. *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-V Tartışmalı İlmî Toplantı*. 11-12, 2002.
- Draz, Muhammed Abdullah. *en-Nebeü’l-azîm*. Riyad: Dâru Tayyibe, 2000.
- Düzgün, Şaban Ali. *Din Birey ve Toplum*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Düzgün, Şaban Ali. *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Erdoğan, Mehmet. “İmam Şah Veliyyullah Dihlevî”. *Huccetullâhi’l-bâliğa*. 21-36. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Hakikat Nurları*. İstanbul, 1949.
- Ertuğrul, İsmail Fenni. *Kitâb-ı izâle-i şukûk*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2017.
- Fazlurrahman. *İslamî Yenilenme Makaleler I*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Gerrig, J Richard - Zimbardo, G. Philip. *Psikolojiye Giriş Psikoloji ve Yaşam*. çev. Gamze Sart. Ankara: Nobel Yayıncılık, 19. Basım, 2012.
- Gilson, Etienne. *Tanrı ve Felsefe*. çev. Mehmet Aydın. İzmir, 1986.
- Gürün, O. A. “Psikoloji Sözlüğü”. İstanbul: İnkılap Kitabevi, ts.

- Heykel, Muhammed Hüseyin. *H. Muhammed'in Hayatı*. çev. Vahdettin İnce. 2 Cilt. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000.
- Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. çev. Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. İstanbul, 1341.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*. İstanbul: Kitabevi, 1997.
- Karaman, Hayrettin. *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/335-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Myers, Frederic. *Human Personality*. Cambridge: Longmans Press, 1903.
- Nu'mânî, Şiblî. *Asr-ı Saadet (İslâm Tarihi)*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Eser Neşriyat, 1981.
- Nu'mânî, Şiblî. *İlm-i Kelâm-ı Cedîd*. çev. S. Muhammed Takî F. Gilânî. Tahran: Eser Neşriyat, 1329.
- Özakkaş, Tahir. *Gerçeğin Dirilişine Kapı Hipnoz*. Kayseri: Özak Yayınları, 1993.
- Özerverli, M. Sait. *Kelamda Yenilik Arayışları*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1998.
- Özerverli, M. Sait. "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?" İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an, Vahiy ve Nüzûl*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Renan, Ernest. "İslâm ve Bilim". çev. Ziya İshan. *Nutuklar ve Konferanslar*. Ankara: Sakarya Basımevi, 1956.
- Schultz, Duane P. - Ellen, Sydney. *Modern Psikoloji Tarihi*. çev. Yasemin Aslay. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Sıddıkî, Mazharuddin. *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1990.
- Sunar, Cavit. "Madde ve Ruh Hakkında Birkaç Söz". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX (1975), 21-52.
- Suyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut, ts.
- Süleyman, Gezer. *Kur'an'ın Bilimsel Yorumu (Bir Zihniyet Tahlili)*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Toku, Neşet. *Türkiye'de Spiritüalist Felsefe*. İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2012.
- Uludağ, Zekerriyya. *Şehrebenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Selçuk Yayınları, 1966.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *Alâ İtlâli'l-mezhebi'l-mâddî*. Kahire: Dâiratü'l-maarif, 1931.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *Dâ'iretü'l-maârifî'l-karnî'l-ısrîn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 3. Basım, 1971.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *el-İslâm dînun âmmun hâlidun*. Kahire: Dâ'iretü Maârifî'l-Karnî'l-ısrîn, 1932.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *es-Sîratü'l-Muhammediyye tahte davi'l-ilmî ve'l-felsefe*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısıryyetü'l-Lübnaniyye, 1993.
- Vecdî, Muhammed Ferîd. *min meâlimi'l-İslâmiyye*. Kahire: ed-Dâru'l-Mısıryyetü'l-Lübnaniyye, 1994.

- Watt, W. Montgomery. *İslamî Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelâmı, (Islamic Philosophy and Theology)*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Watt, William Montgomery. *İslami Hareketler ve Modernlik*. çev. Turan Koç. İstanbul: İz Yayınları, 1997.
- Yavuz, Kerim. *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İlham”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm ez-. *Kur’an İlimleri Menâhilü'l-‘irfân Tercümesi (Menâhilü'l-‘irfân fî ‘Ulûmi'l-Kur’ân)*. çev. Halil Aldemir - Ramazan Şahan. İstanbul: Beka Yayınları, 2015.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm ez-. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur’ân*. Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.
- “Meydan-Larousse”. İstanbul: Meydan Yayınları, 1990.